НАУЧНО-ПОПУЛАРНЕ МОНОГРАФИЈЕ

44

Главни уредник
МИЛЕТА МИЛИЋ

Уредник
СВЕТЛАНА ПЕЈИЋ

Рецензенти
Др ЈОВАН НЕШКОВИЋ
Др ГОЈКО СУБОТИЋ

СКЕНИРАО
ТЕОДОР АНАГНОСТ

Објављивање ове књиге омогућили су Министарство културе Републике Србије и Управа манастира Жиче

МАНАСТИР ЖИЧА

Милка Чанак-Медић
Бранислав Тодић

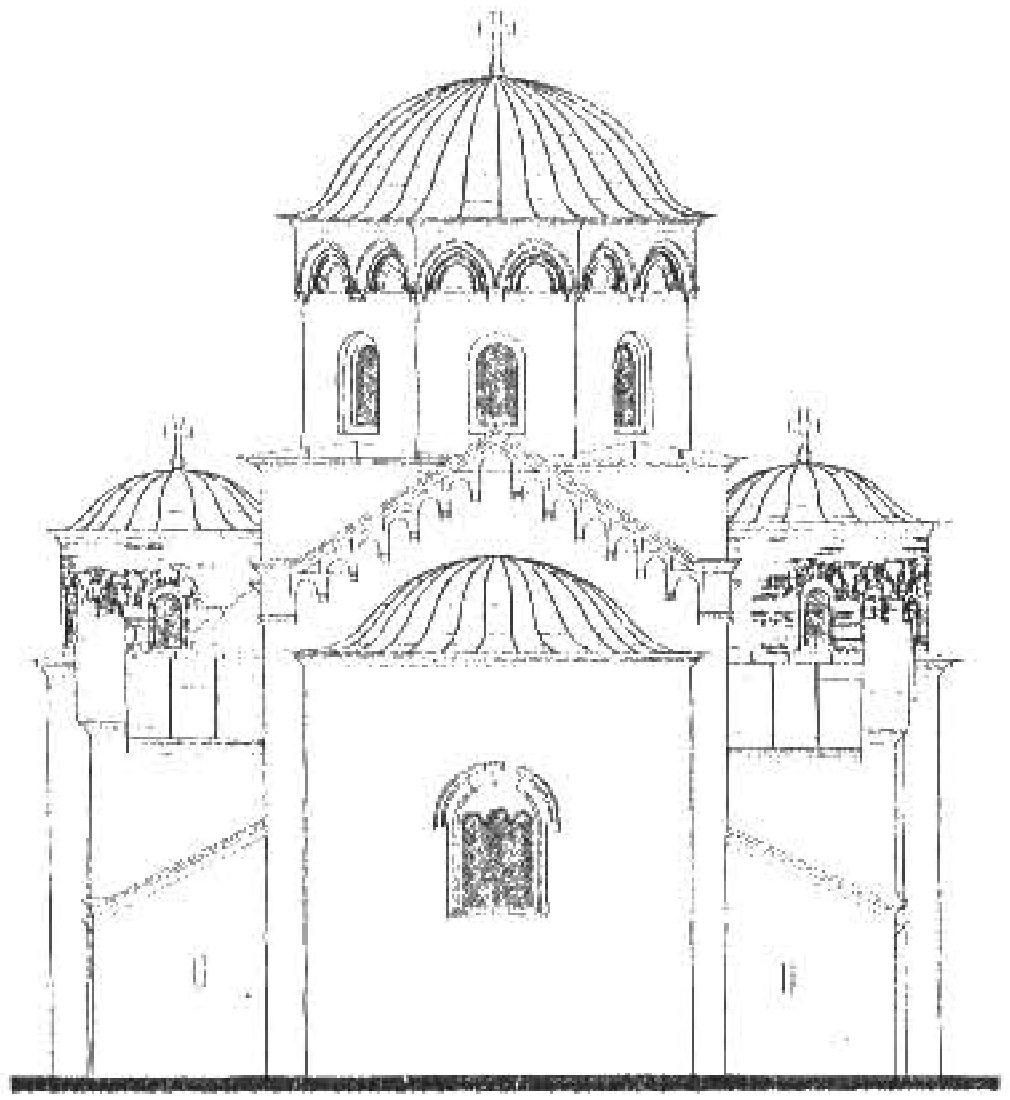

БЕОГРАД, 1999.

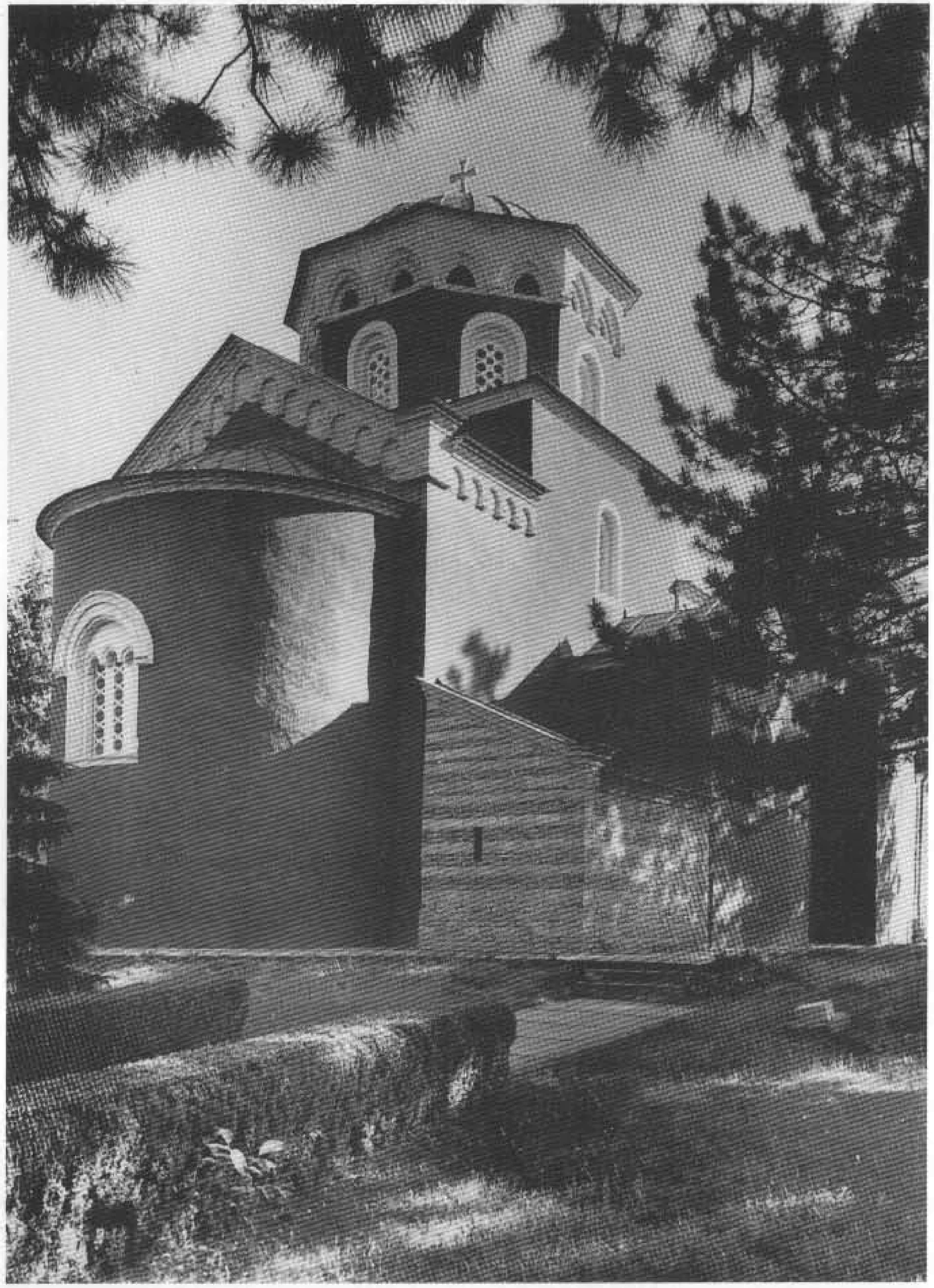

Општи поглед на Спасову цркву са североистока

„Велика Архиепископија, што се зове Жича" – како задужбину првовенчаног српског краља Стефана Немањића именује почетком XIV века писац Теодосије – заснована је у преломно доба када је учвршћивана династија и успостављано краљевство. У духу хришћанског веровања у посвећене династије и владаре као божје наместнике одговорне за спасење народа којим су владали, заснивао се култ оснивача династије и култ светога краља Стефана Првовенчаног, чије су задужбине постале места окупљања народа и један од битних ослонаца његовог јединства. У исто време основана је самостална Српска црква и неопходне црквене институције и у градитељском полету који дуго није поновљен саграђени многи нови храмови. На челу тих храмова стајала је жичка црква посвећена Христовом Вазнесењу – Светом Спасу, названа *„Велика црква"* или *„Мати многим црквама"*, а манастир у чијем је била саставу постао је најзначајније духовно средиште Срба. О Спасовом дому са усхићењем су писали стари писци, дивећи се колико његовој спољашњој лепоти, толико и богатој унутрашњој садржини. Жича је изгледала као катедрале великих црквених средишта, што је одговарало националној цркви највишега ранга, а такво место у хијерархији српских цркава обезбеђено јој је не само тиме што је уз њу била столица српских архиепископа већ и посвећењем којим је уздигнута изнад других столних храмова у Рашкој.

ИСТОРИЈА

Најстарији историјски извори о Жичи су две оснивачке повеље краља Стефана Првовенчаног и његовог сина Радослава, из друге и треће деценије XIII века, преписане у XIV столећу на зидове пролаза испод куле пред главним храмом Светог Спаса. Из тих повеља се сазнало да је жичка Спасова црква подигнута да буде седиште Архиепископије и да се у њој крунишу српски владари и устоличују црквени поглавари. У њој су чуване најдрагоценије српске реликвије: делић Часног крста, Богородичина риза и појас, десна рука са делом главе светог Јована Крститеља, мошти апостола и мученика, што је све побројано у повељи. Углед архиепископске цркве још више је уздигао Свети Сава преневши мошти Стефана Првовенчаног из Студенице у Жичу, око 1230. године, и прогласивши га светитељем.

Оснивачи су обезбедили жичком манастиру самосталан живот доделивши му педесет и седам села и заселака, с великим бројем људи који су обрађивали земљиште и обављали друге послове, затим многа брда и пашњаке, пастире и стада, што се временом увећавало даривањима потоњих владара.

Тачно време грађења Жиче није забележено у изворима, па је утврђено посредним путем на основу података које доносе Доментијан и Теодосије, биографи Светог Саве. Они бележе да је грађење Спасовог дома започео Стефан Немањић још као велики жупан, у доба када је његов млађи брат био старешина Студенице. Чак је Сава, по речима Теодосијевим, надгледао зидање Спасовог дома. На основу тих података закључује се да је Жича подигнута у раздобљу од 1206. до Савиног одласка у Хиландар 1217. године. Одређивању времена завршетка радова на цркви доприносе и неки историјски догађаји. Познато је да је Стефан Немањић крунисан 1217. или 1218. године круном добијеном од папе Хонорија III, па се верује да је тај обред обављен у Жичи, која је у ту сврху подигнута. Овај би податак говорио да је Спасова црква била грађевински окончана до тог свечаног чина. Није била потпуно завршена, судећи по тврдњи Теодосијевој да су још неки радови на жичком храму обављени после Савиног повратка из Никеје, где је он, на Цвети 1219. хиротонисан за архиепископа. Знамо, исто тако, да до 1220. када је у Жичи проглашена Архиепископија и када су хиротонисани нови епископи Српске самосталне цркве, Спасова црква још није била изнутра осликана, али су ти послови, као и потпуна обрада спољашности храма, завршени до великог црквено-државног Сабора одржаног на Спасов дан 1221. године. На том сабору архиепископ Сава I одржао је своју чувену беседу са поукама о светој истинитој вери и о јеретицима и обзнанио српску редакцију Синодика православља. Празник је окончан свечаним обредом исповедања православља на други дан празника. На том српском сабору, према тврдњи Теодосијевој, крунисан је Стефан Немањић за самодржавног српског краља, а можда је тада обављен само чин постављања Радослава за краљевог намесника или заступника.

Неколико година после завршетка главног дела цркве подигнута је уз Спасову цркву пространа спољна припрата. То је вероватно обављено до 1228. када је у Жичи Радослав крунисан за краља, а

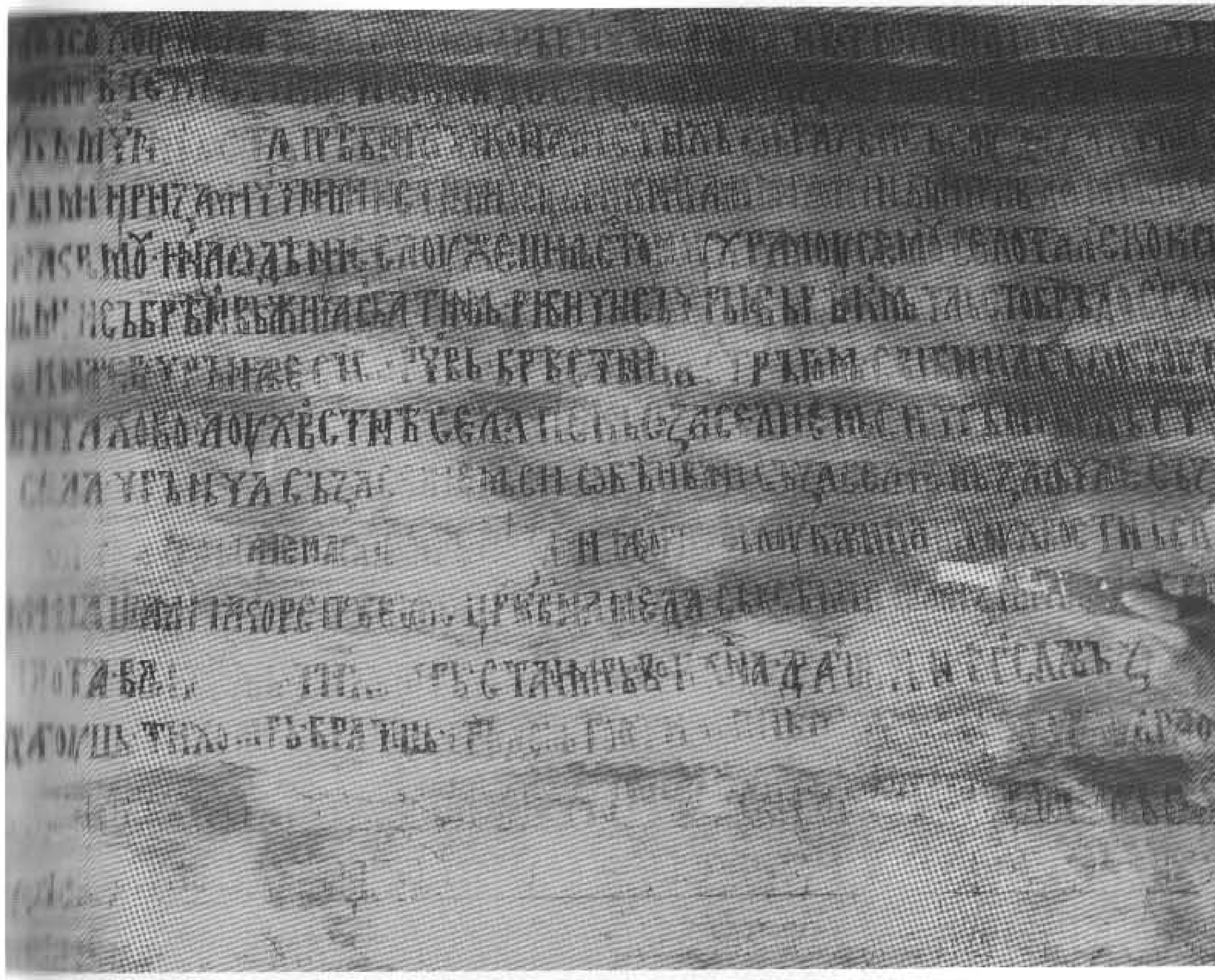

Оснивачка повеља краља Стефана Првовенчаног, око 1310.

свакако пре поновног одласка архиепископа Саве I у обилазак светих места 1233. или 1234. године. То знамо по сведочењу архиепископа Данила II, који бележи да је Сава са спрата те припрате, из катихумене, посматрао Арсенија, свог будућег наследника на положају поглавара Српске цркве, како чинодејствује у цркви, што говори да је та грађевина била завршена до његовог одласка.

Велики успон жичке духовне заједнице није трајао дуже од пола столећа после смрти архиепископа Саве I. Манастир је веома страдао већ у време продора бугарских великаша Дрмана и Куделина, или кнеза Шишмана пред крај XIII века. О тадашњим разарањима има више података. Због великих оштећења искрсла

је потреба да се поново сликају фреске на готово свим зидним површинама Спасовог дома, а неки његови делови морали су бити президани. Пошто је црква *„дуго стајала у пустоши"*, како наводи настављач архиепископа Данила II, тело архиепископа Јевстатија I – сахрањено у њој – убрзо је пренето у пећко црквено средиште, а већ су нешто раније мошти краља Стефана Првовенчаног биле однете из Жиче у Сопоћане. Послови Архиепископије поступно су, исто тако, преношени из Жиче у жички метох у Пећи, манастир Светих апостола. Поправку оштећених зграда Архиепископије започели су архиепископи Јевстатије II (1292–1309) и Никодим (1317–1324), а најобимније радове предузео је тада архиепископ Данило II (1324–1337). О томе нас обавештава његов биограф који описује све Данилове подухвате. Благодарећи њему знамо да је Данило дао да се замени овештало олово на Спасовом дому и да је кулу уздигао у висину, а оборену трпезарију обновио и пописао, као и другу палату близу трпезарије коју је начинио од дрвета. Једна од костатованих темељних обнова Спасовог дома могла је, стога, бити стављена у време овог поглавара Српске цркве. У оквиру тадашње свеобухватне обнове, а свакако до средине XIV столећа, изграђен је и параклис посвећен светом Теодору Тирону и светом Теодору Стратилату, смештен нешто источније од главне цркве.

У пространој речној долини, отвореној према важним прометним путевима, Жича није била безбедна у честим ратним метежима. Па, ипак, нема сигурних података да је страдала одмах после пада Деспотовине 1459. године, као многи српски манастири, али свакако је јако оштећена пре 1520, када је жички игуман Теофил са монасима Илирионом и Висарионом прешао у Шишатовац. Упркос томе, живот у жичком манастиру није сасвим прекинут, закључујући по подацима из турских пописа у XVI веку (1528, 1560. и 1572. године), из којих се види да је Жича имала два калуђера. За њих је смедеревски митрополит Захарије 1562. године дао да се подигну келије, о чему је говорио натпис на једној изгубљеној каменој плочи, а изгледа да је у његово време поправљана и спољна припрата Спасовог храма.

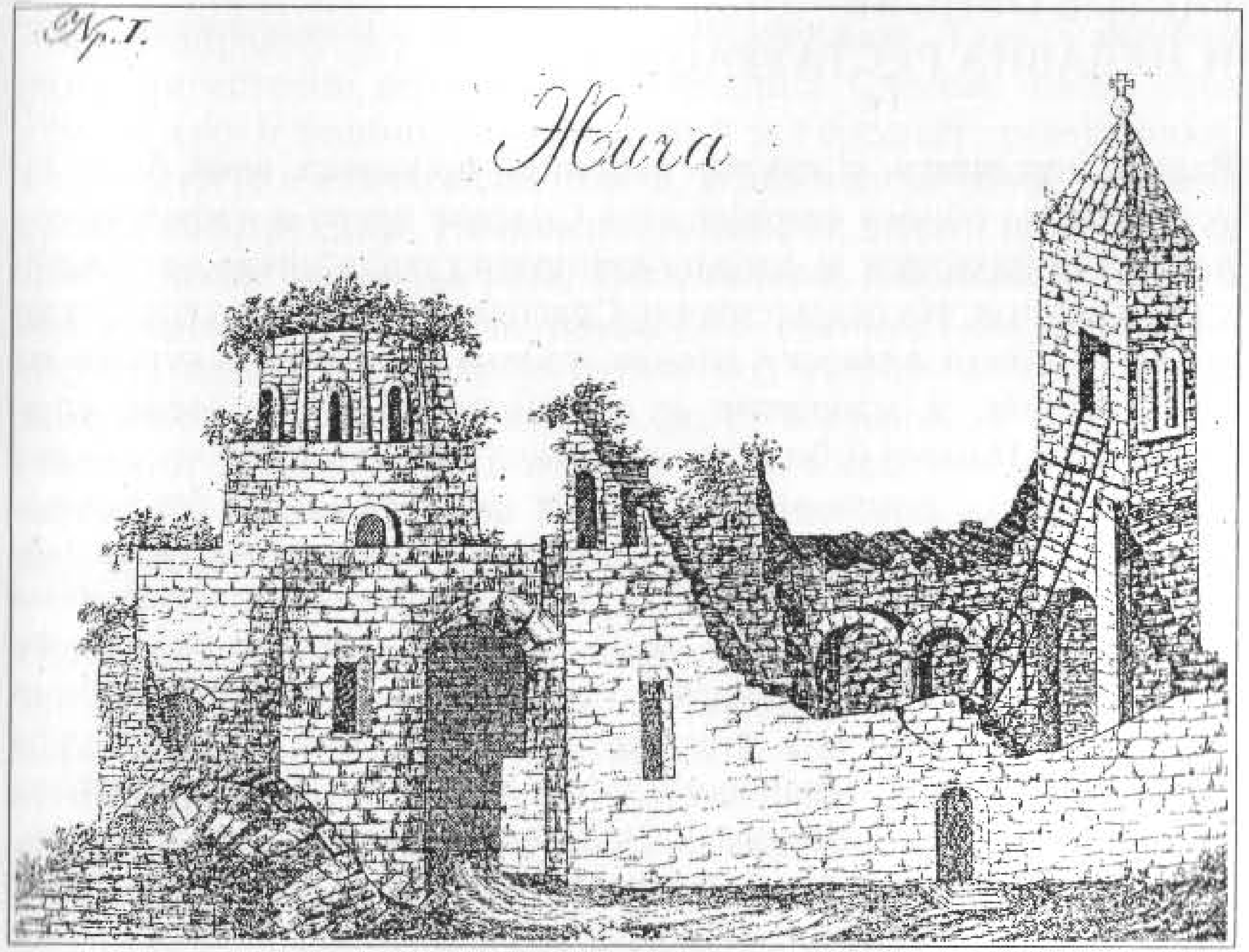

Изглед Жиче на цртежу из 1828. године

Жича је поново запустела после аустријско-турских ратова, када је српско становништво у великим сеобама напуштало своја станишта. Опустелу славну немањићку задужбину и резиденцију првог српског архиепископа Светог Саве обновио је Карађорђе изградњом једног конака у који су се настанили монаси старајући се о Жичи. Њих је Карађорђе довео из Студенице 1804. и тада су прво *„поправили малену источну цркву да би у њој служили"*, јер је главна црква Светога Спаса била без сводова, те се није смела користити.

Жича је још једном много страдала после Првог српског устанка, када су устаници поражени, а пошто су у борбама против Турака учествовали и жички калуђери, у одмазди која је уследила Жича је попаљена и разорена. Остала је пуста пуних пола столећа, све до обнове коју је 1855. године предузео владика ужичко-крушевачки Јоаникије Нешковић.

РАНИЈЕ ОБНОВЕ И НЕДАВНА РЕСТАУРАЦИЈА

Радови предузети у шестој деценији прошлога века били су усмерени на обнову старијег дела Спасове цркве и изградњу конака за монахе, док је спољна припрата главне цркве остављена у рушевинама. На старијем делу Спасове цркве обновљени су сви сводови, конха олтарске апсиде, главна и споредне куполе на параклисима, а извршене су и многе поправке њене спољашности. Намера је била да се *„колико је више могуће, не само оно што је у својој форми од старог слога (штила) остало без повреде одржи него да се и оно што би требало озидати, колико је могуће суштој првобитности дотера"*, како је наведено у препорукама Попечитељства внутрених дела. Иако је рађено уз највеће уважавање остатака старе цркве, неки њени делови нису добили одговарајуће облике, а нису свуда нађена ни задовољавајућа решења за санацију грађевине. Морала су, стога, бити уграђена армиранобетонска ојачања на куполама и преко свих сводова, што је урађено у време наредне темељне поправке цркве започете 1925. године. Тада су једновремено предузете обнова и заштита преосталих делова спољне припрате. Прво су обновљени сводови над приземљем ексонартекса, после чега је над њима постављена заштитна конструкција у виду двоводног крова из којег се помаљала у средишту припрате латерна, чији облик није одговарао грађевини над којом је постављена. Тада је уобличен и горњи део звоника у романско-византијском стилу. Убрзо је, 1939. године, започета изградња епископске палате, цркве Светог Саве и трпезарије са звоником уз њу. Подигнуто је и више конака с монашким келијама и неколико економских зграда, а изнад улазне куле изграђен је параклис Светог Јована Крститеља и западно од њега малени конак. Једновремено је југоисточно од главне манастирске цркве постављена агијазма. Тадашњи старешина Жичке епархије, владика Николај Велимировић, који се старао о обнови манастирских здања и о културној и духовној делатности у манастиру, дао је да се на главној манастирској богомољи израде нови камени оквири украшени рељефима за прочеље звоника и јужни улаз у спољну припрату, као и за два окулуса на њеној западној фасади. Али, њихови мотиви не одговарају грађевини на коју су постављени. Није срећније уклопљен у архитектуру Спасове цркве ни мермерни оквир портала на улазу у наос.

Жича је страдала и у последњем светском рату. Тада су бомбом разорени источни део северног параклиса Спасове цркве, свод између њега и певнице, као и северни зид средњег травеја наоса, а погођена је и епископска палата, услед чега се запалила њена кровна конструкција. Неопходни радови на палати предузети су знатно после окончања рата, 1965. године, а обнова параклиса већ за време рата и поново после 1953. године. Тада је темељно сређена цела црква, али је остала под старим оловом које је замењено тек у периоду од 1970. до 1976. године. У исто време обављени су свеобухватни истраживачки и санациони радови на параклису Светог Теодора Тирона и светог Теодора Стратилата, које је водио Завод за заштиту споменика културе из Краљева.

Обимна истраживања и рестаураторски радови предузети су у Жичи после јаког земљотреса 1987. године. Њиме је у највећој мери оштећена главна манастирска црква, те су на њу били усредсређени радови које је организовао Завод за заштиту споменика културе из Краљева у сарадњи са Републичким заводом за заштиту споменика културе. У току тих истраживања дошло се до података о етапама грађења Спасове цркве, као и о променама насталим у новијој историји. Утврђени су првобитни облици протезиса и ђаконикона, па су они могли бити обновљени, а дошло се и до података о висини и облику горње конструкције над крацима трансепта и на олтарској апсиди, па су и они реконструисани у првобитном виду. Утврђени су облици купола на параклисима, места завршних венаца и првобитних кровних равни на главном делу цркве, а дошло се и до података о првобитном облику прозора и о постојању фриза слепих аркадица у подстрешју фасада, што је била основа за обнову спољашности тога дела храма. У унутрашњости Спасовог дома реконструисана је камена олтарска преграда и израђен литургијски намештај за наос. Најобимнији радови обављени су на спољној припрати. На основу нађених комада клесаног украса реконструисани су капители, стабла и базе стубова, што су делили припрату на травеје. Они су постављени уместо оних неодговарајућих из тридесетих година овога века. Уређени су спрат припрате и прилаз капели на спрату куле, а највиши део те грађевине преобликован је на основу података које су пружили малобројни нађени архитектонски комади из њеног највишег дела, као и на основу истодобних приморских звоника који су могли бити узор жичком.

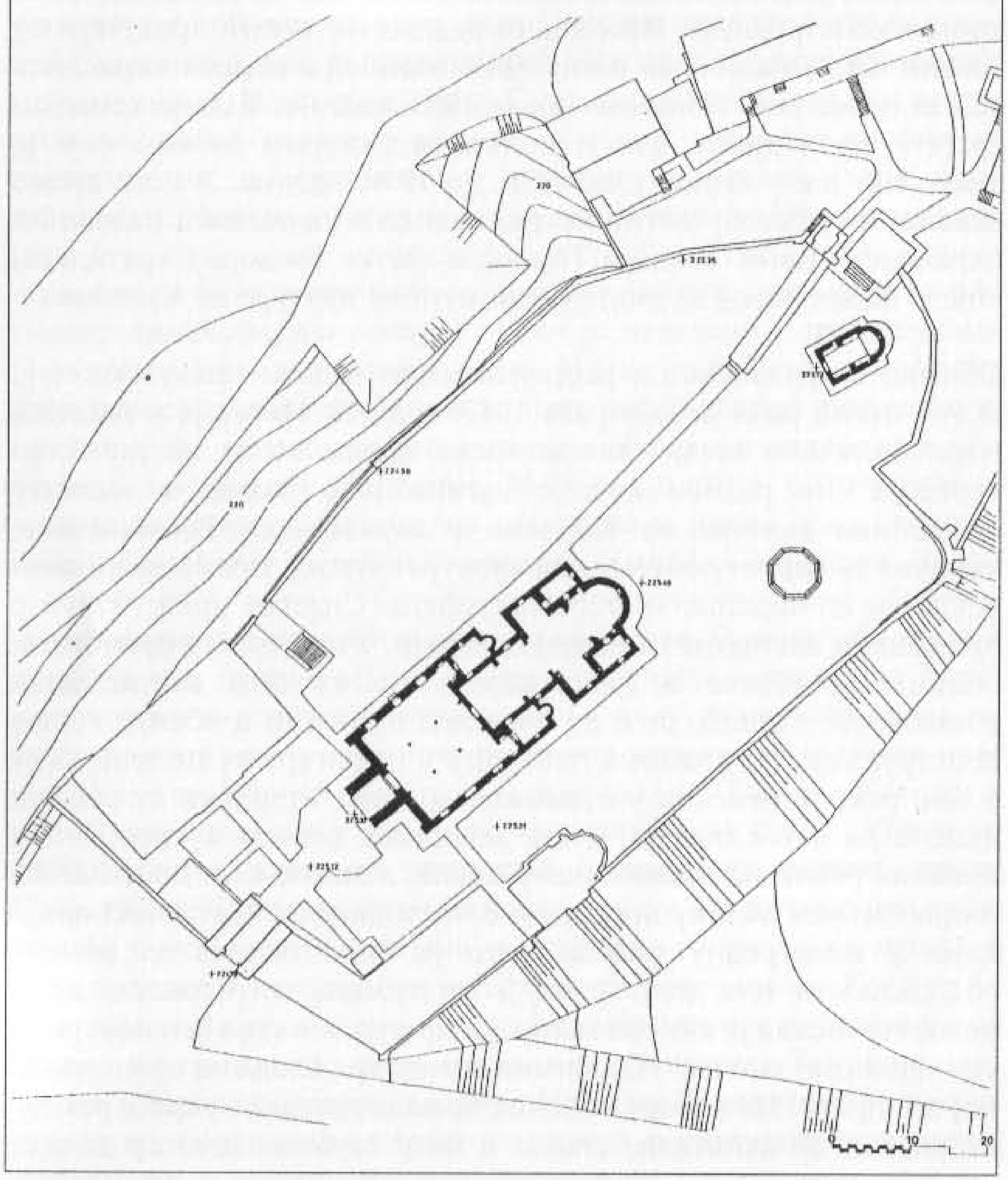

Основа манастира Жиче
са обележеним средњовековним грађевинама (црним)

АРХИЕПИСКОПСКО НАСЕЉЕ

Просторну структуру жичког архиепископског манастира чинили су ограђени простор и зграде распоређене уз бедеме тако да уоквирују централно постављену главну цркву, као код осталих источнохришћанских манастира. Међу зградама архиепископије, поред најважнијих манастирских постројења, као што су улаз, трпезарија и монашке келије, постојало је и пребивалиште архиепископа и, вероватно, палата ктитора. Просторни распоред тих најважнијих манастирских здања оквирно је утврђен. Од грађевина из средњовековне епохе поред Спасове цркве стоји параклис Светог Теодора Тирона и светог Теодора Стратилата, сада сматран црквом Светог Петра и Павла, а обимни манастирски зидови и друге зграде из те епохе више нису видни, али су се делом опажали у XIX веку када су их путописци описивали. Од њих се сазнаје да је Жича била ограђена дебелим зидом са кулама, чији су се трагови познавали. У највећој мери се видела западна кула кроз коју је водио главни улаз у Архиепископију. Према тада забележеном предању, велика зграда, чији су остаци постојали северозападно од Спасове цркве, сматрана је краљевским двором. Тамо су биле и келије које је подигао митрополит Захарије вероватно на старијим темељима 1562. године. Друга већа зграда, чије су знатне остатке запазили путописци у XIX веку, налазила се наспрам палате на југозападној страни; вероватно је била трпезарија, као што је и сада.

На неке од тих остатака наилазило се приликом ископавања тридесетих година, када су уобличаване спољна припрата и кула и када су грађене поменуте манастирске зграде, а потом поново током недавних археолошких ископавања. Утврђено је да су садашњи обимни зидови на јужној и западној страни подигнути делом на остацима старих бедема. То није случај на северној страни, где су средњовековне зграде биле изграђене сасвим близу цркве, а тиме и бедеми. На источној страни архиепископско насеље се прекидало непосредно иза средњовековног параклиса, закључујући по морфологији тла, чији велики пад започиње на неколико метара источно од њега.

АРХИТЕКТУРА

ГЛАВНА МАНАСТИРСКА ЦРКВА СВЕТОГ СПАСА

Жичка Спасова црква програмски је конципована према потребама источнохришћанске, Православне цркве, сједињујући у својој схеми простора обележја старије Немањине задужбине у Студеници и светогорских католикона Лавре и Ватопеда. Уз то основно својство, које је везује за византијску црквену архитектуру, њено изразито обележје је спољашност са украсним мотивима романичког и протоготичког стила.

Жички Спасов дом је једнобродна грађевина, као и старије рашке цркве, по угледу на које је добила главни део храма подељен на три травеја (одељења), од којих је источни у саставу олтарског простора, а над средњим је изграђена купола. Садашње крајње западно одељење било је одвојено зидом за припрату све до краја XIII века, када је зид уклоњен и припрата спојена са наосом у јединствени простор. На западној страни доцније је дозидана пространа спољна припрата са кулом по средини прочеља.

Иако просторна схема жичке Спасове цркве исходи из старијих Немањиних задужбина, остварена је особена целина знатно сложенијег градитељског програма. Жички главни храм постао је, после тога, образац целокупном рашком црквеном градитељству током XIII века. Новине које Спасова црква доноси огледају се у решењу олтарског простора, постојању бочних кракова трансепта који основи дају облик слободног крста, а на западном крају, уз сваки бок некадашње унутрашње припрате, изграђен је по један параклис.

Схему олтарског простора Спасове цркве чини особеном широк средишњи део и одвојена одељења за протезис и ђаконикон. Две бочне одаје дограђене су до 1221. године, а постале су неопходне за сложенију функцију Спасовог дома када је постала архиепископска катедрала. Тек када је олтарски простор потпуно уобличен, мраморници које је архиепископ Сава I довео из Константиновог града 1219. могли су да уграде олтарску преграду

и остали камени литургијски намештај за чију су израду и доведени. Остаци и трагови првобитне олтарске преграде, иако оскудни, указују да су са њим чинили целину камени проскинитари постављени уз њене бокове. На њихово постављање рачунало се од почетка, закључујући по томе што су бочни кракови трансепта померени према западу како би се пред олтарском преградом образовао дубок простор за проскинитаре и добило довољно зидних површина за свечане представе најпоштованијих светитеља. Можда су уз олтарску преграду била постављена постоља за неке од жичких реликвија, а постоје наговештаји да су за такве потребе коришћени и бочни краци трансепта, поред тога што су у њима стајали камени престоли за краља и архиепископа. Та су одељења била потребна и за смештање све бројнијих певача неопходних за извођење свечане катедралне литургије са бројним химнографским саставима и певањем псалама антифоно.

Параклиси уз некадашњу унутрашњу припрату уобличени су као одвојене култне грађевине засведене куполама и са полукружним апсидама на источној страни. Била су то светилишта посебне намене уобичајена у време подизања Спасовог дома уз цариградске и друге грчке цркве, а постоје и уз светогорске католиконе Лавре, Ватопеда и Ивирона. Жички параклиси посвећени су светитељима које су Немањићи нарочито поштовали: патрон северног је Сава Освећени – монашки узор Саве српског, а јужног Првомученик Стефан, заштитник династије.

Спољна припрата има у приземљу пространу дворану издељену стубовима на девет поља; засведена су крстатим сводовима. Пред бочним улазима постојала су правоугаона одељења; јужно је било, изгледа, трем, а северно је служило као степенишни простор. На спрату, степенице из исто тако пространe дворане воде у параклис на спрату куле, што стоји пред прочељем спољне припрате. Испод параклиса постоји још једна одаја, а из њега се излазило и у одељење на највишем спрату куле. О решењу спратног дела спољне припрате суди се по месту самосталних носача у приземљу и по почетку зидова на спрату код источног зида куле, што су делили простор на три подужна брода. Над средњим делом била је дрвена конструкција чији су трагови сачувани. Мала јачина стубова у приземљу и постављање самосталних носача на спрату у односу на доње ексцентрично,

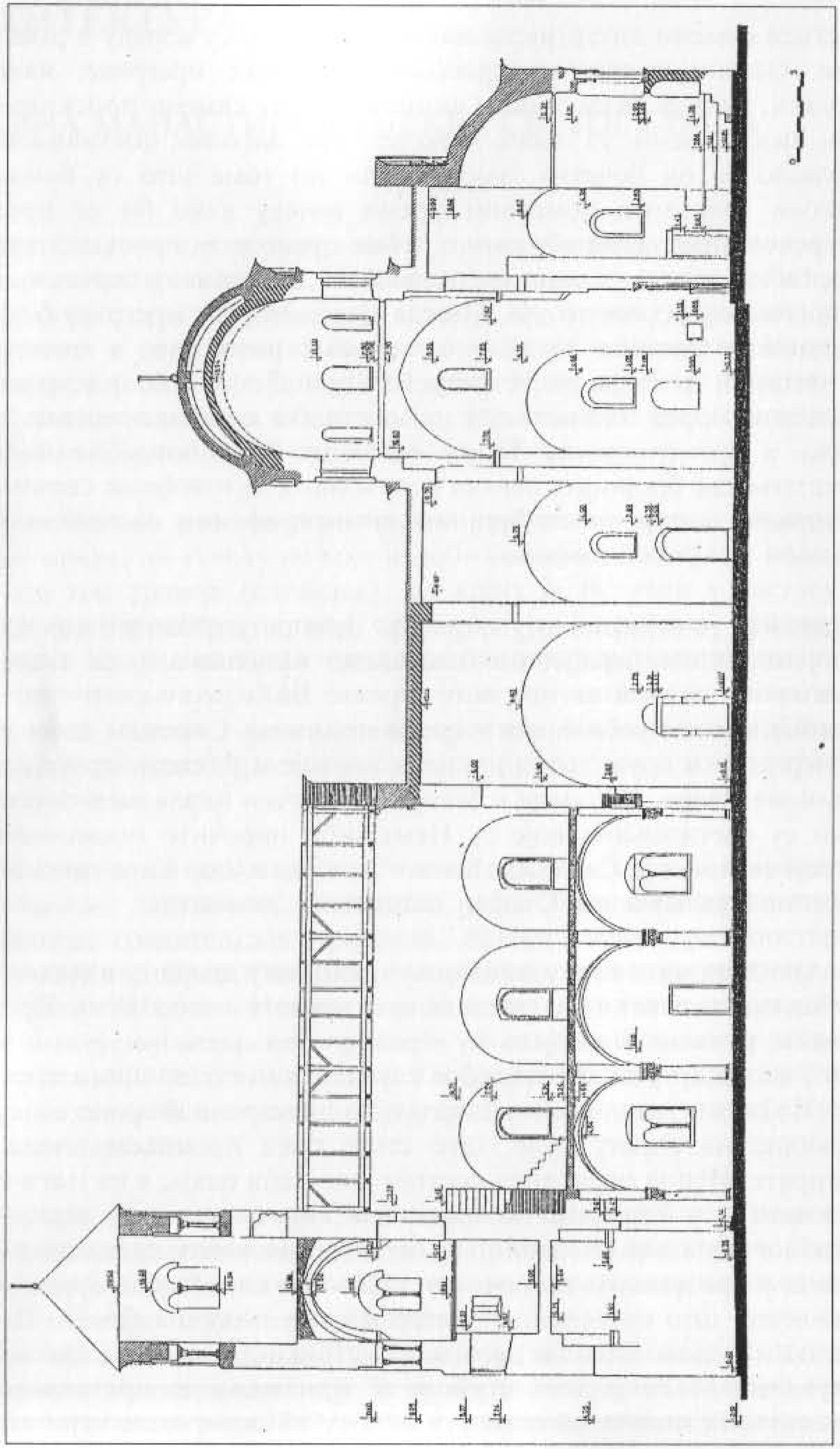

Подужни пресек кроз Спасову цркву са реконструисаним спратом спољне припрате

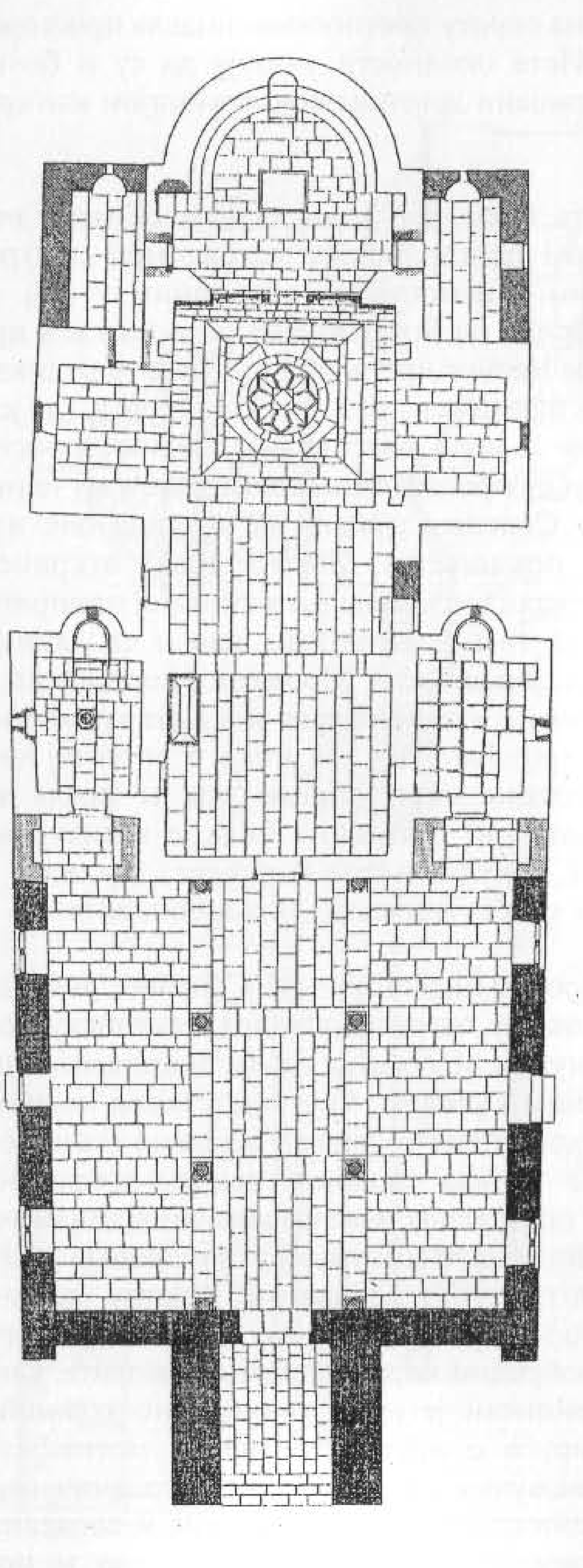

Основа Спасове цркве

спречавају да се на спрату претпостави подела простора преградним зидовима. Исте околности указују да су и бочни делови спрата били покривени дрвеном конструкцијом као средњи део, а не сводовима.

Спољна припрата Спасовог дома издваја се међу истоврсним одељењима својом пространошћу условљеном литургијским и дворско-црквеним церемонијама обављаним у њој. У њих се могу уврстити обреди на Богојављење, зато што је у црквама где су чуване честице Часног крста, као у Жичи, та реликвија у процесији изношена на дан тог празника у припрату, где је стајао суд за освећену воду а вода освећивана. Велики простор био је неопходан и када су прослављени светитељи и мученици чије су мошти чуване у Спасовој цркви, јер су тада оне изношене у припрату ради поклоњења. Житна јама, откривена током недавних археолошких ископавања у спољној припрати, може се довести у везу са тим празницима, као и са данима када су вршене панихиде, јер је жито, вероватно, коришћено за кољиво и хлебове освећиване и дељене тада и у дане храмовног заштитника и највећих хришћанских празника. У спољној припрати су, осим тога, обављани неки обреди пре и после крунисања владара. На спрату ове грађевине била је катихумена Светога Саве и поред ње, у кули, његов параклис, а у одаји изнад или испод параклиса можда његова келија и библиотека.

Тако сложена програмска структура Спасовог дома добила је у спољњем обликовању одговарајућу архитектонску композицију са високо уздигнутим подужним телом покривеном двосливним кровом пресеченим куполом, која представља најдоминантнији део. Упечатљивост куполе појачавају масивно кубично постоље и висок тамбур, а њеном снажном дејству доприноси и фриз слепих аркада у подстрешју. Све фасаде чине динамичним мали, разноврсни облици што се тискају уз високо подужно тело грађевине. Контрапункт снажном дејству главне куполе Спасовог дома чини кула на прочељу, а некада је слично дејство имао и висок трободни корпус спољне припрате. Спрату спољне припрате приписан је један секундарно коришћен камени прозорски оквир, а о другим украсним мотивима на њеној спољашности закључује се на основу посредних података. По облику горње конструкције ове грађевине и дводелних прозора на њеном приземљу и на спрату куле, као и по стилским

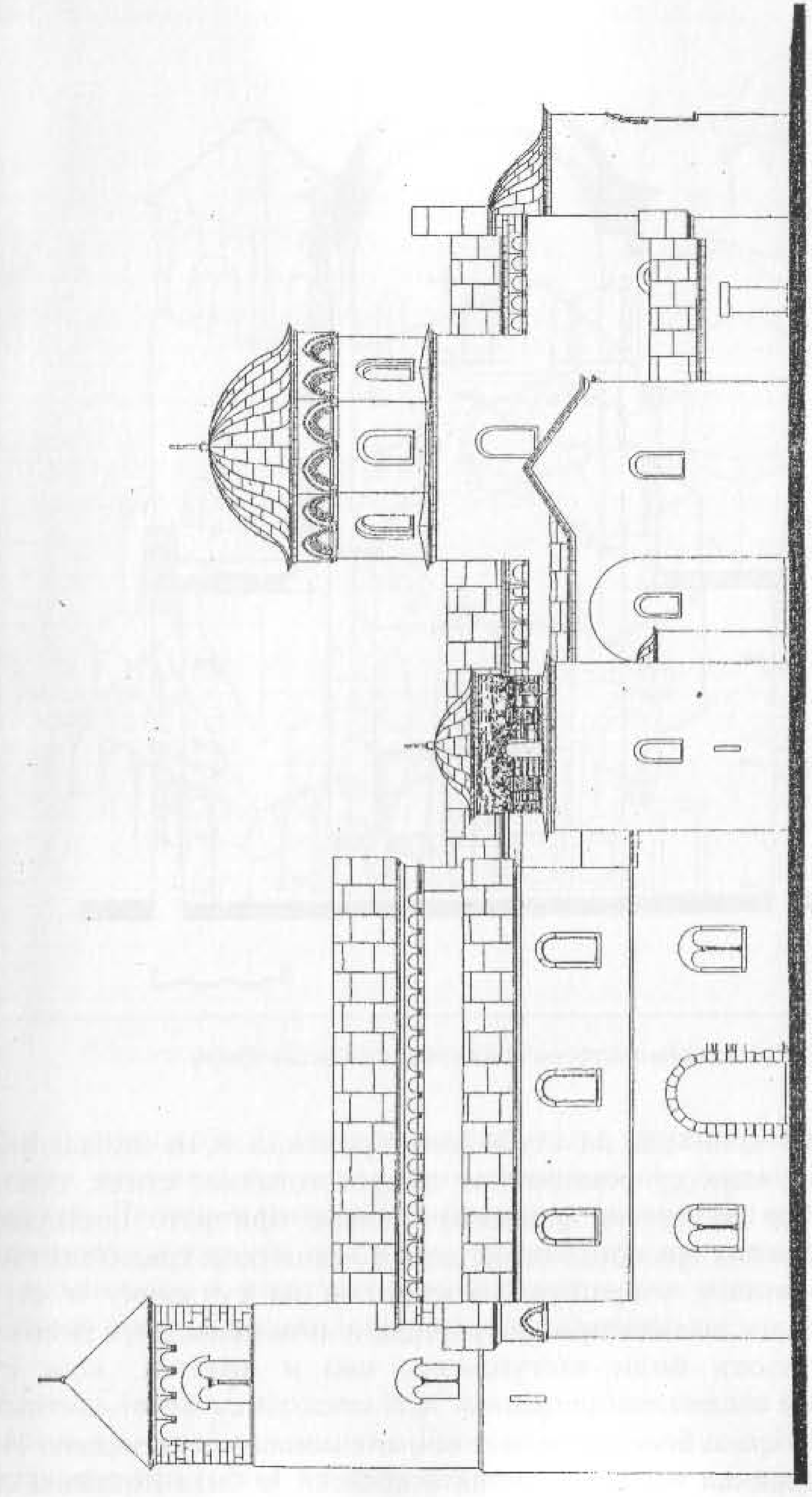

Јужна фасада Спасове цркве у време док је стајала првобитна спољна припрата

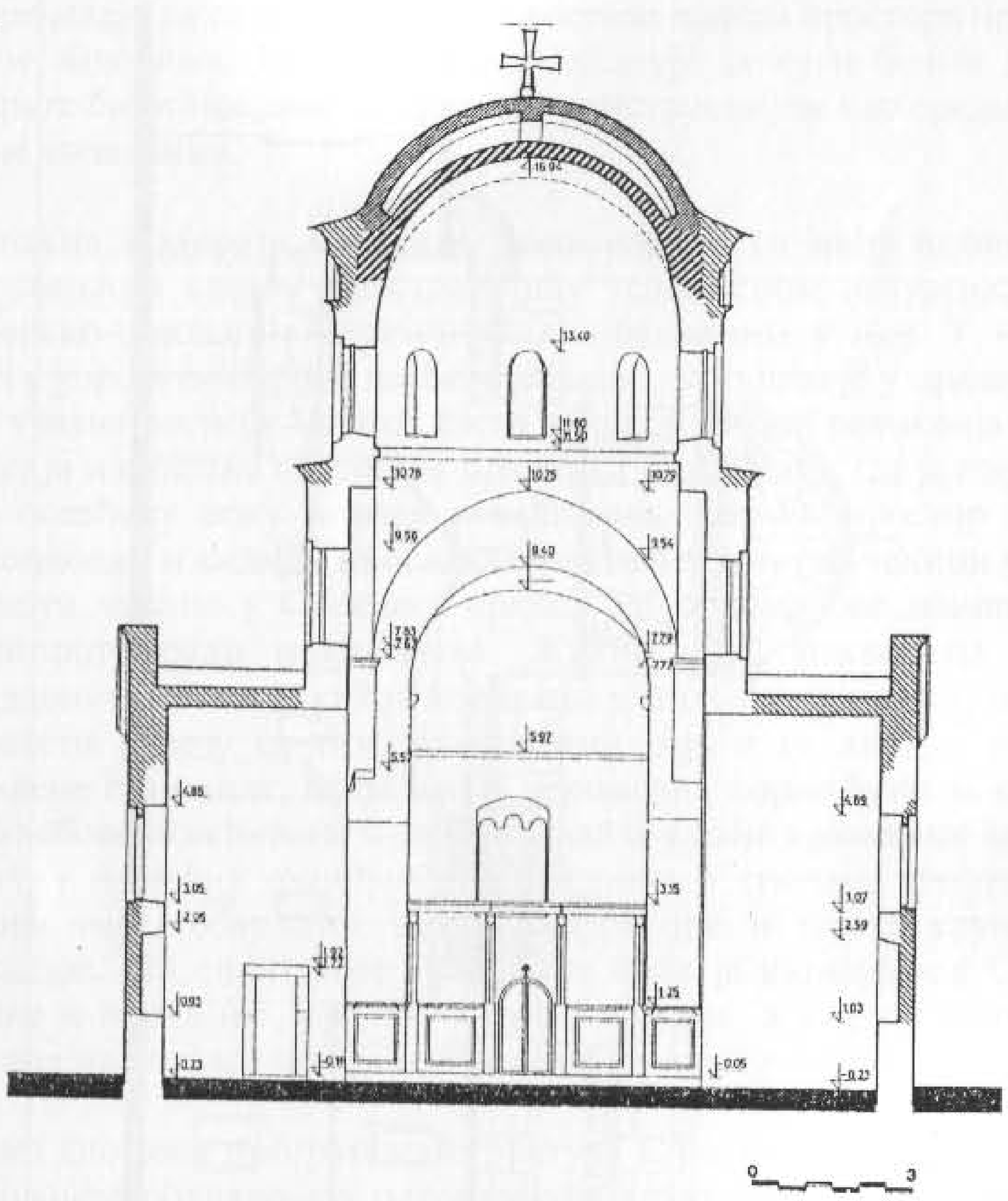

Попречни пресек кроз куполу Спасове цркве

обележјима капитела на стубовима приземља и на дводелним прозорима, који су романичног и протоготичког стила, претпоставља се да су на фасадама спољне припрате постојали фризови слепих аркадица својствени романичком градитељству. Ту претпоставку учвршћују наговештаји да су жичку и студеничку Радослављеву припрату градили исти неимари, а тамо су такви фризови били заступљени, као и податак, који су забележили путописци средином XIX века, да су многе конзоле од таквог украса биле узидане у обимне манастирске зидове. На тај начин жичка спољна припрата стилски је била повезана са главним делом цркве. Заједно су чиниле упечатљиву архитектон-

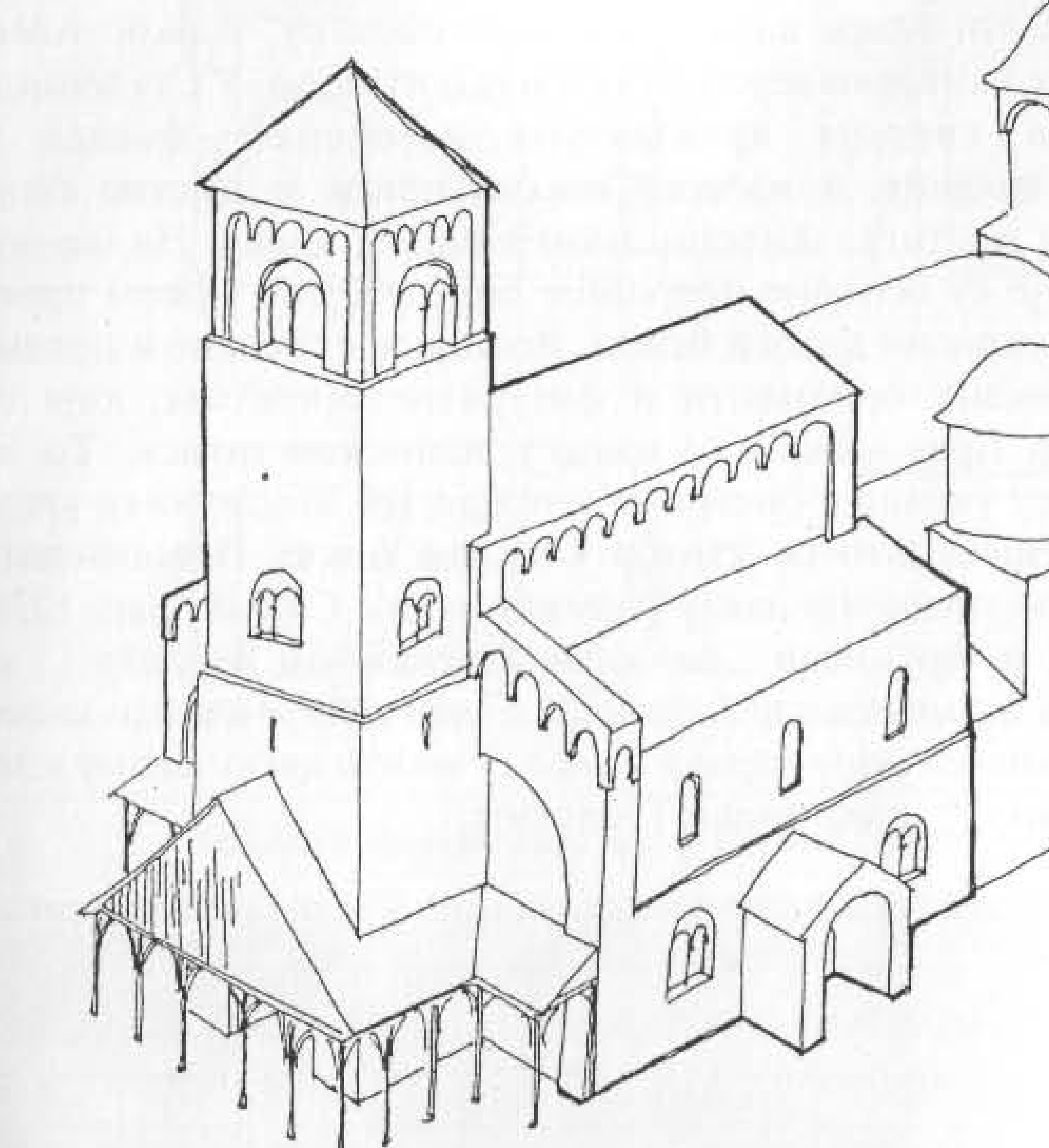

Идеална реконструкција првобитног изгледа спољне припрате

ску целину којој је својствено гомилање крупних запремина у смеру подужне осе и њихово степеновање уздизањем према западу. Лепоти целине доприносила је и одлична усклађеност сразмера делова са целином, у чему су оличена дуготрајна истраживања и искуство, или нарочити дар неимара који су Спасов дом уобличили и касније дограђивали.

Жичка Спасова црква имала је не само цртеж основе заснован на схеми простора студеничке Богородичине цркве већ су оданде преузети тип горње конструкције и примарни просторни облици, а недавно је утврђено да је исти храм био жичком узор и за

другостепене украсне мотиве на спољашности у виду фриза слепих аркадица у подстрешју подужног крова главног дела цркве и на издигнутим калканима. Постојале су, упркос томе, битне разлике у општем дејству тих двеју богомоља. У Студеници је остварена свечана архитектура извођењем фасада у скупоценом градиву, а жичка Спасова црква је дејство своје спољашности постигла живописаном вишебојношћу. На њеним фасадама, чије су основне површине биле обојене јарком црвеном бојом, а украсни делови белом, постојале су зелене и црвене траке и исликани орнаменти и фигуралне представе, које су добиле место пред улазом у храм у најнижем појасу. То су раскошан крст украшен бисерима и представа заштитника улаза пророка Данила. Зато се ктитор Спасове цркве Првовенчани краљ Стефан, гледајући своју задужбину на Спасов дан 1221. године, када је крунисан *„радоваше неисказаном радошћу ... не венцу царства ни многоценој багреници ... него што је толико мноштво било сабрано са свију страна и што су видели цркву његову како је веома красна ...“*, како тврди Теодосије.

У некој темељној обнови Спасовог дома са њега су уклоњени фризови подстрешних аркадица и уместо пређашњих венаца постављени нови од зупчасто поређаних опека. Тим изменама, и вероватно преобликованим калканима и кровним површинама, спољашност цркве је добила изглед сличан изгледу цркава византијског стила. Једновремено са тим изменама, фасаде цркве су поново малтерисане и на њима сликани велики вишебојни квадери поређани по дијагонали, као на католикону Бањске где су изведени у камену. Тај подухват на Спасовом дому могао се приписати архиепископу Данилу II, јер је разложно претпоставити да је изведен једновремено са изменом кровног покривача коју је он предузео, како сведочи његов биограф.

ЦРКВА СВЕТОГ ПЕТРА И ПАВЛА

Параклис смештен недалеко од цркве Светог Спаса, првобитно посвећен светом Теодору Тирону и светом Теодору Стратилату, малена је једнобродна грађевина са полукружном апсидом на источној страни, незнатно ужом од наоса. Засведена је подужним полуобличастим сводом ослоњеним на лукове прислоњене уз бочне зидове и на један ојачавајући попречни лук на конзолама.

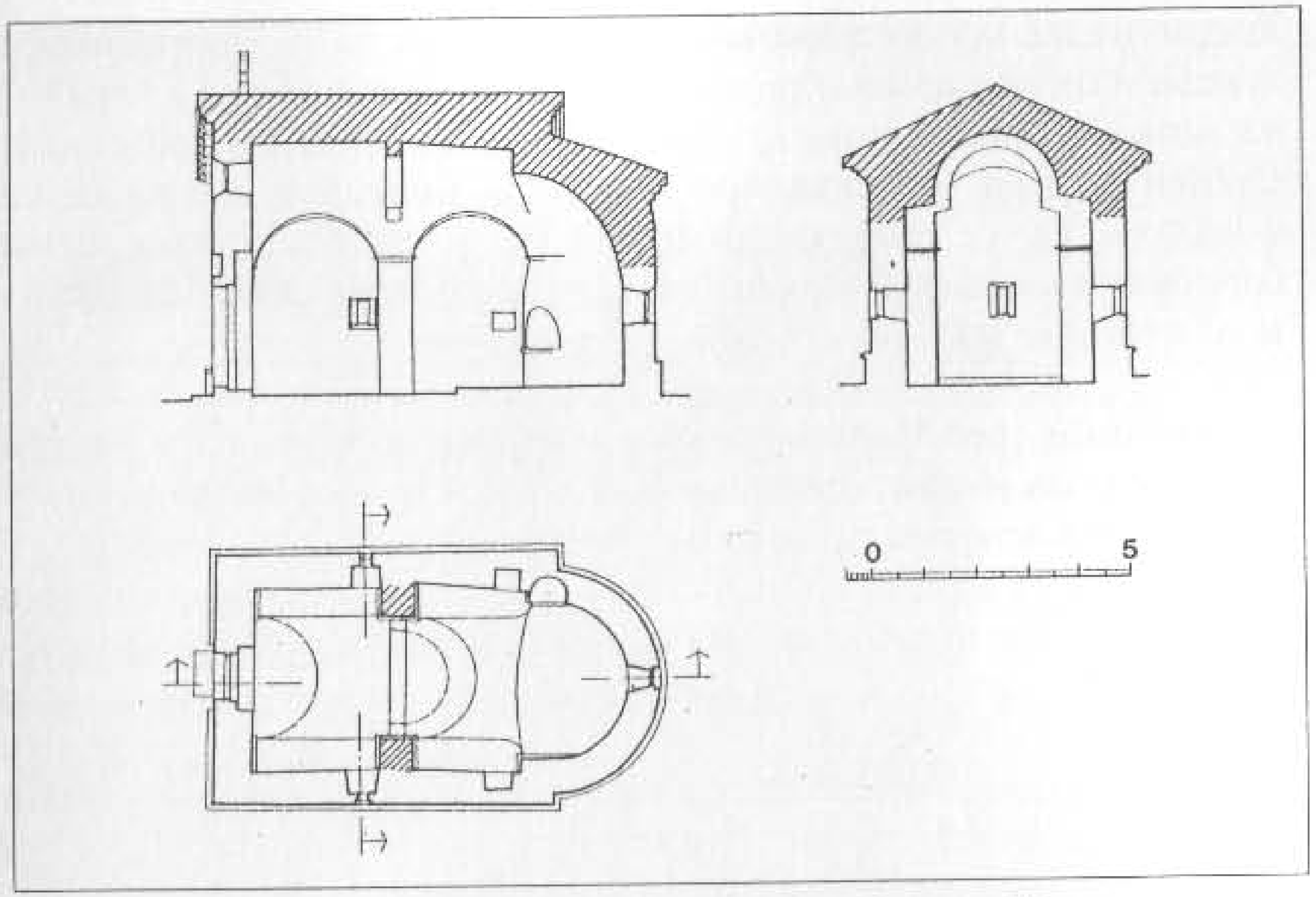

Основа и пресеци кроз цркву Светог Петра и Павла

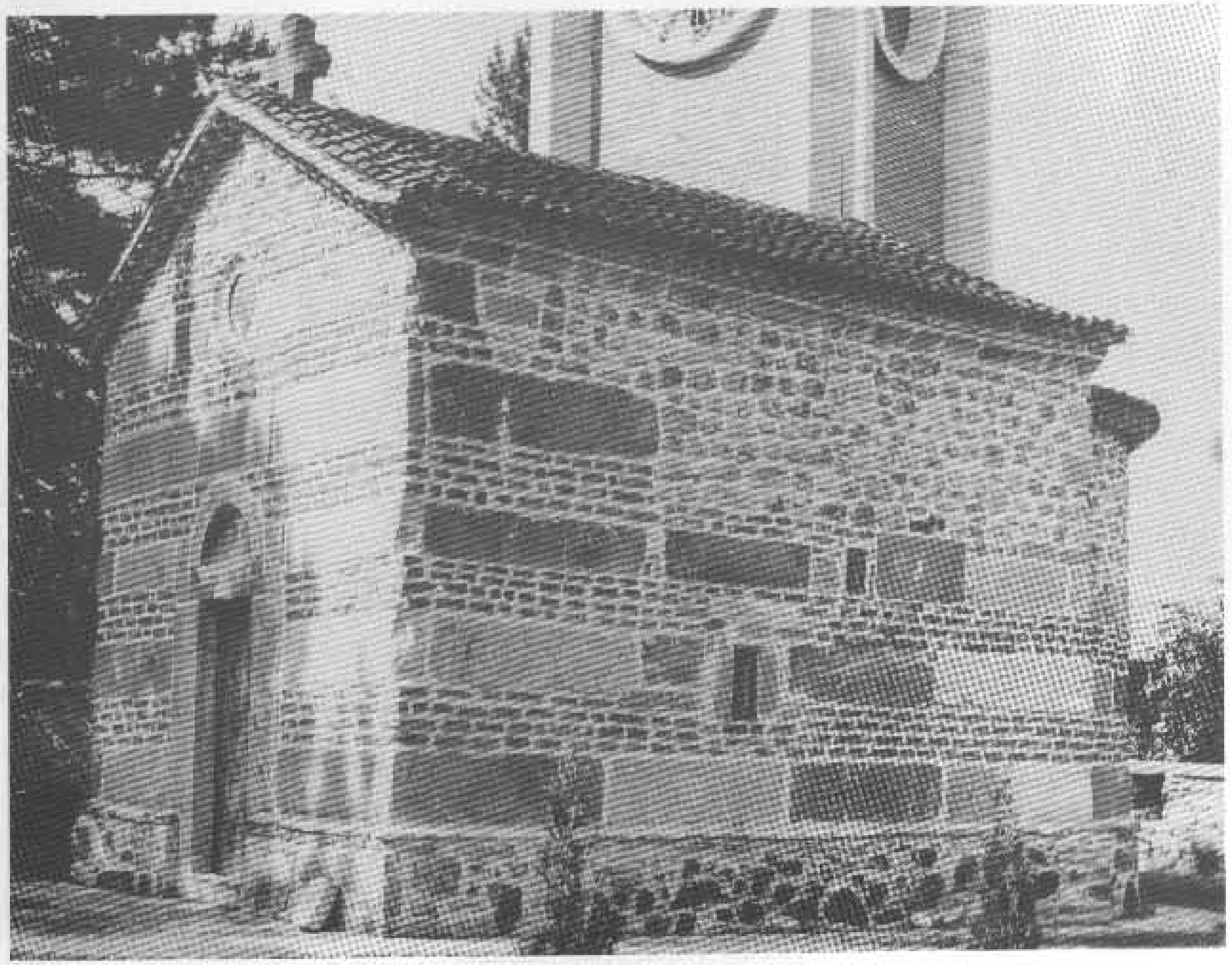

Општи поглед на малу цркву Светог Петра и Павла са југозапада

Током недавних истраживања утврђено је да су прислоњени лукови и пиластар између њих накнадно уграђени и да из времена позније обнове потиче цела горња конструкција грађевине. Степен до које је црква пре тога била порушена опажа се на фасадама, где се оригиналан део – зидан наизменично великим блоковима камена и појасом од по четири реда опека – разликује од познијег додатка изведеног комадићима седре.

По техници грађења и стилским обележјима фресака у линети портала и по палим комадима фресака са зидова похрањеним у једној недавно откривеној јами, датираним у другу половину XIV века, црква се може ставити у прву половину или у средину тога столећа. Она је порушена када је страдала Жича, у време аустријско-турских ратова крајем XVII века, и у таквом стању је дуго стајала. По једној забелешци студенички калуђери, када су дошли у Жичу, поправили су 1806. године мали храм, па изгледа да је тек тада обновљен. После те радикалне измене црква је добила нове патроне – светог Петра и Павла.

* * *

Више се не може знати да ли је и колико параклиса имала Жича, али и без података о томе може се оценити значај и сагледати лепота и богатство жичког духовног средишта у време његовог највећег просперитета када је четрнаест година била седиште првог српског архиепископа Светог Саве. То духовно средиште замишљено је и остварено у време заснивања државе и самосталне Српске цркве. Тада је најзначајнија улога додељена крунидбеној цркви и седишту архиепископије – Жичи, где су уз гроб светог краља постојале светиње које су обезбеђивале легитимност потоњим хиротонисаним црквеним поглаварима и крунисаним владарима. Часни крст и Претечина десница, са гробом светог краља, били су реликвије уз које су ти обреди обављани, док су Богородичина риза и појас са моштима других светитеља, највише поштованих у хришћанском свету, доприносили, са своје стране, учвршћивању праве вере у народу.

Милка Чанак-Медић

Југозападни изглед Спасове цркве у Жичи

Унутрашњост наоса Спасове цркве

Унутрашњост спољне припрате после недавне обнове

Поглед на Спасову цркву са југозапада

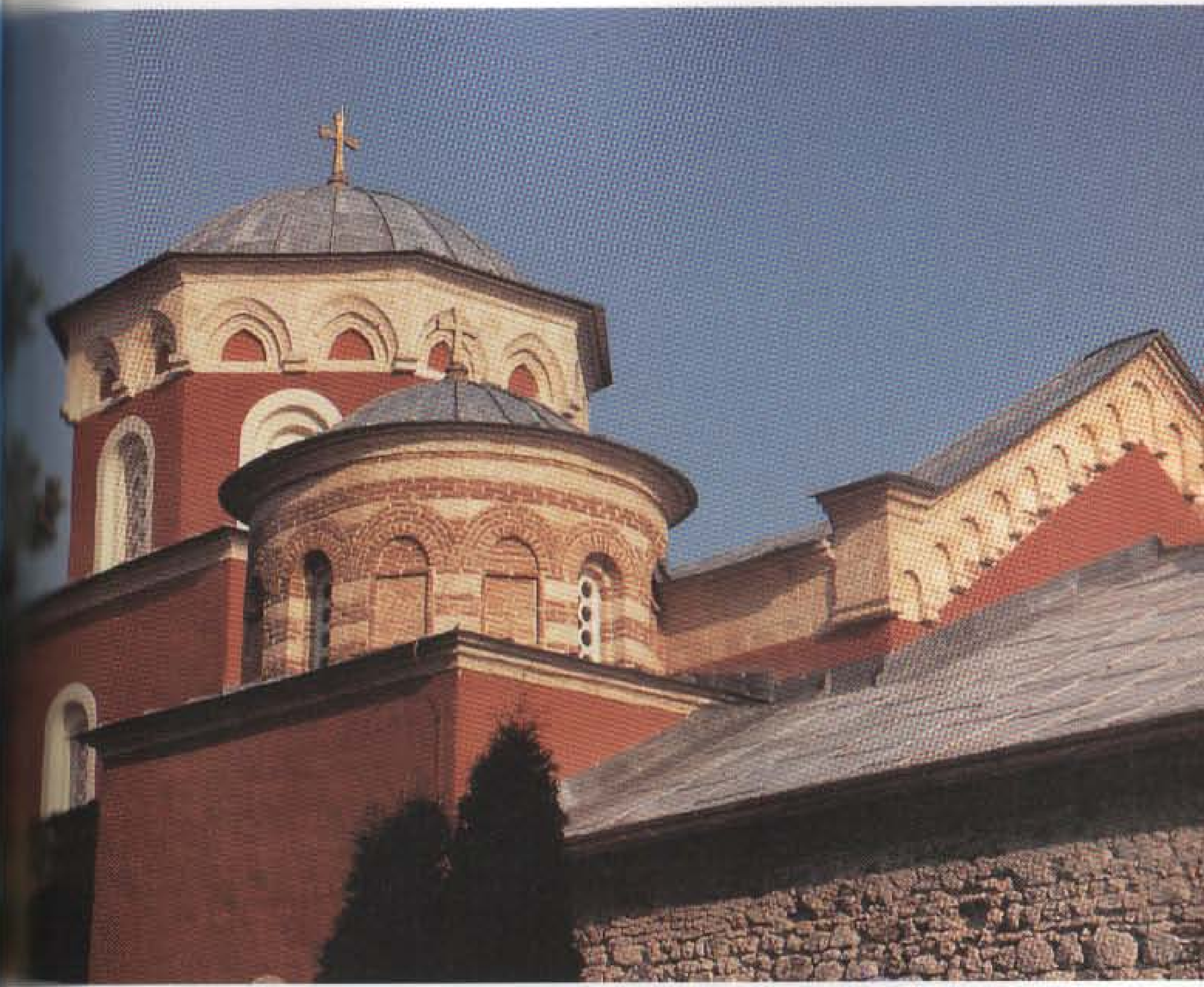

Поглед на Спасову цркву са северозапада

Поглед на источну страну Спасове цркве

Свети Димитрије, око 1310. године

Јеванђелисша Јован, око 1310. іодине

Јеванђелисша Марко, око 1310. іодине

Успење Богородице, детаљ, око 1310. године

ФРЕСКЕ

Силна разарања која је манастир претрпео у минулим вековима повредила су и његову архитектуру и сликарство, а брижљиве обнове које су следиле, донекле су им враћале старе облике. Али ове обнове нису биле само васпостављање ранијег стања већ су значиле и уношење нових знања и другачијих схватања. Можда баш зато Жича данас речито сведочи о дуговеком трајању и напорима многих поколења да се одржи живот у манастиру, да се сагради нешто величанствено, да се старо замени новим и лепшим и да се очувају залагања првих ктитора. Још увек до нас допиру Теодосијеве речи о неисказаној радости оснивача Жиче, краља Стефана Првовенчаног: „*јер он беше ктитор те божаствене цркве, и беше је украсио многим својим безбројним даровима, иконама светим, свећњацима и завесама, и свима светим сасудима, и свима часним изванредним стварима, тако да је сваки који ју је видео мислио да је небо на земљи, и говорио: ‚Господе, возљубих красоту дома твојега'.*" Теодосијеве речи о Жичи нису лепо празнословље, јер се зна шта је све Стефан Првовенчани поменуо у повељама као своје поклоне манастиру. Били су то заиста велики и скупоцени дарови, којима су се многи, а не само савременици, дивили. Сигурно је Стефан био задовољан гледајући три цркве сједињене у једно (храм Христовог вазнесења и око њега оне Св. Стефана Првомученика и Св. Саве Јерусалимског), све украшено делима мраморника и сликара, доведених из Цариграда, иконама и најчувенијим реликвијама у тадашњем православном свету, вероватно изложеним у проскинитарима и на другим одговарајућим местима у цркви.

У Стефановој сенци – јер он као владар даје новац за подизање и опремање велелепних задужбина, он има право да издаје повеље и да се назива ктитором – налази се његов млађи брат Сава, студенички игуман и од 1219. године архиепископ, без кога сигурно не би било Жиче. Уосталом, Савин ученик Доментијан, свакако добро упућен у стварно стање, изричито ће рећи: „*Овај богољубац (тј. Сава) основа велику архиепископију, дом Спасов, звану Жичу, коју почевши и саврши са благоверним својим братом, великим жупаном кир Стефаном.*" Стари писци ће подизање Жиче објаснити љубављу међу браћом, што је стварно и било

показано посвећивањем бочних параклиса њиховим светитељима имењацима, св. Сави Јерусалимском и св. Стефану Првомученику, а они ће још нарочито нагласити да је Сава боравио са мајсторима, учећи их како да украсе цркву по његовој вољи. Колико је била важна Савина улога у подизању Жиче доказује и то што су његовим одласком из Србије (пре 1217) престали радови на Жичи, као и то што је неколико година касније (1220), враћајући се у њу као архиепископ, довео са собом цариградске каменоресце и сликаре, да би под његовим надзором завршили недовршено и цркву опремили лепотом какву заслужује.

Све то пружа довољно доказа да је Савина реч била пресудна у подизању цркве и у њеном украшавању фрескама. Пажљиво читање његових житија показује да је осликавање Жиче започело у пролеће 1220. и да је завршено до 20. маја 1221. године, када је у цркви одржан велики државно-црквени сабор и кад се краљ Стефан онако дивио лепоти цркве.

Десетак година после Студенице (1208/9) Сава је био у прилици да се стара о украшавању сликама још једне цркве, али у много чему различите архитектуре и другачије намене – Жича је била одређена за седиште архиепископије и у исто време место где ће се крунисати српски краљеви, постављати архиепископи, епископи и игумани. Нешто од тога се морало одразити на програм фресака у цркви. Студеница је била типична саборна црква једне велике манастирске заједнице, а оно што јој је давало посебност био је њен меморијални карактер, јер је чувала тело ктитора, оснивача династије и будућег светитеља Стефана (Симеона) Немање, па је то било и показано одговарајућим сликама. Архиепископска и крунидбена црква, Жича, имала је другачији карактер. Већ су се у посвети параклиса у њој сучељила владарска и монашка обележја: св. Стефан је био покровитељ српских краљева и српске државе, а св. Сава Јерусалимски, велики узор Саве Српског и читавог православног монаштва, састављач типика који је најчешће био коришћен у позном средњем веку у православним манастирима. После 1219. у Жичи је све више почео да се истиче спој двеју власти у земљи – краљевске и архиепископске, њихов склад и јединство, узајамност и дуговечност. Жича је постала отелотворење те хармоније у српској земљи. Њена важност у успостављању и чувању континуитета краљевства огледала се у крунисању првог краља Стефана Првовенчаног и његових наследника у њој, у поседовању славних реликвија и у почивању Стефанових моштију у Жичи, што је било важно место у владарској идеологији Срба. А катедрални карактер цркве Сава је најбоље показао на фрескама.

То је данас прилично тешко уочити по остацима најстаријег сликарства у Жичи, јер му припадају само фреске на зидовима певничких простора (*Распеће* и апостоли у јужној, *Скидање с крста* и двојица апостола у северној певници) и анђели над улазима у бочне параклисе. Све остало је било поново насликано почетком XIV века. Овим млађим фрескама можемо прићи с поверењем у дочаравању целине коју је замислио Св. Сава око 1220. године, јер нови ктитори нису – у начелу – изневерили његову мисао; напротив, они су је само поновили нешто другачијим ликовним језиком. До ње ћемо тешко допрети преко добро сачуваних фресака Милешеве (1222–1228), чије је извођење такође надгледао архиепископ Сава, јер оне имају своје

Распеће Христово, 1220–1221. година

посебне поруке, али то ћемо учинити много лакше захваљујући оним у Светим апостолима у Пећи (око 1260). Наиме, у жичком метоху у Пећи Савин изабраник и прејемник, архиепископ Арсеније подигао је и осликао храм посвећен апостолима, у којем ће бити сахрањивани предводници Српске цркве, и који ће

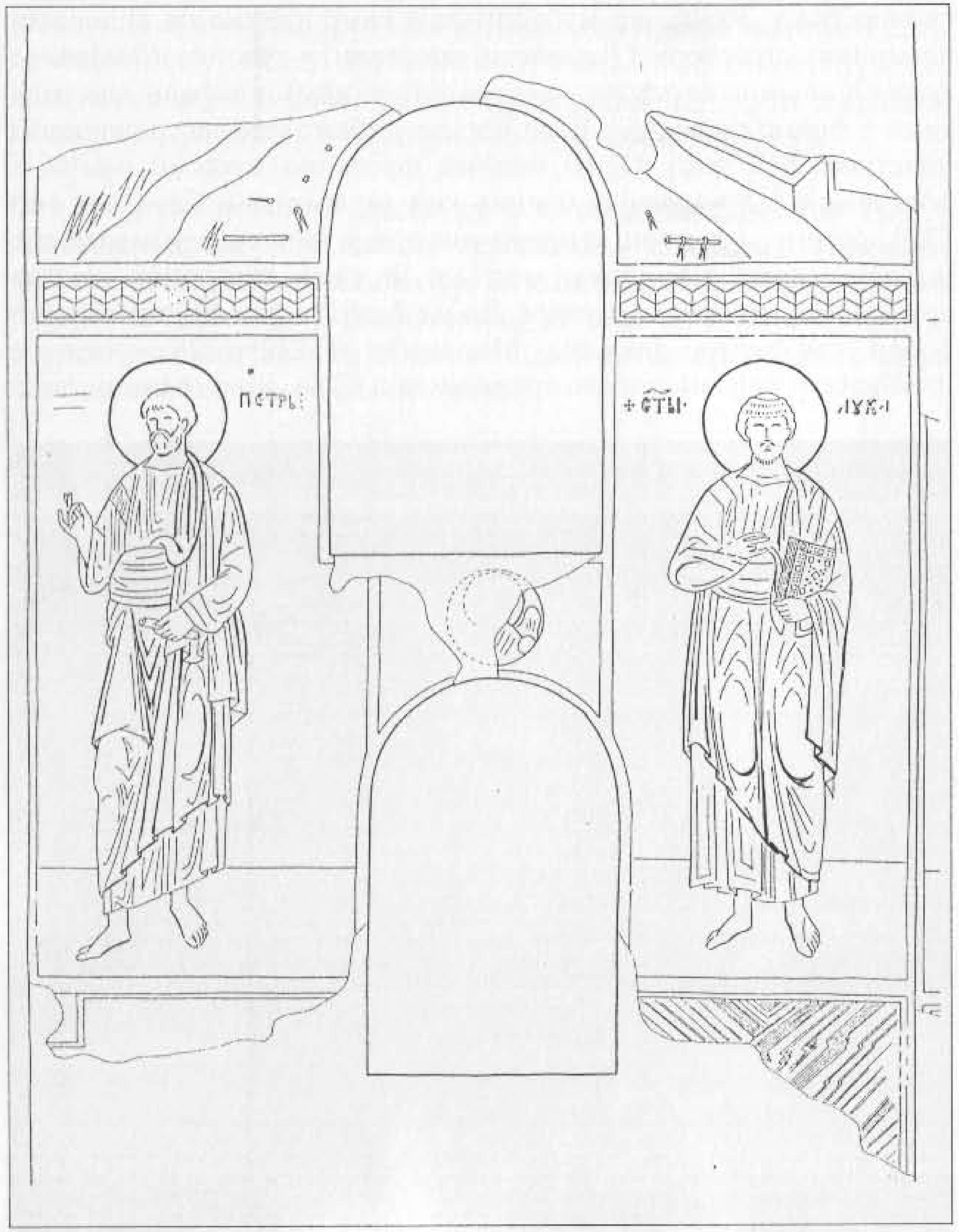

Јужна певница, апостоли Петар и Лука, 1220–1221. година

у једном тренутку, при крају XIII века, преузети и катедралну функцију. Као што се могло и очекивати, Арсеније је гробну цркву украсио одговарајућим есхатолошким темама, али их је истовремено спојио с оном идејом коју је избором и распоредом тема у Жичи оваплотио његов учитељ и претходник Свети Сава.

Благовести Захарији, детаљ — анђео, око 1310. године

Због тога претпостављамо да су и првобитно, тј. 1220-21. године, као што то и данас видимо на фрескама XIV века, у олтару били *Служба св. лишургије*, ликови чувених цариградских и јерусалимских епископа у рамовима који су опонашали праве иконе, постављени тачно изнад синтронона (на којем су у разним приликама седели српски архиепископи, настављачи њихове службе и њиховог дела), старозаветни првосвештеници, затим многи други свети епископи, а било је вероватно и неких уобичајених представа, које нису сачуване. По много старијим обичајима, *Вазнесење Христово* је било подигнуто у куполу, слику неба, што се овде срећно подударило с истицањем слике храмовне славе. А испод ње, на пандантифима су насликани – као што се то вековима чинило у хришћанској уметности – јеванђелисти, у тренутку док пишу своја сведочанства о Христовом оваплоћењу, и *Нерукошворени образи* Христови на убрусу и керамиди, видљиви докази његовог отелотворења. Ниже, такође у поткуполном простору, поред пророка и мученика, највише у медаљонима на луцима (јер симболично њихова крв утврђује Христову цркву на земљи), нашле су се познате новозаветне

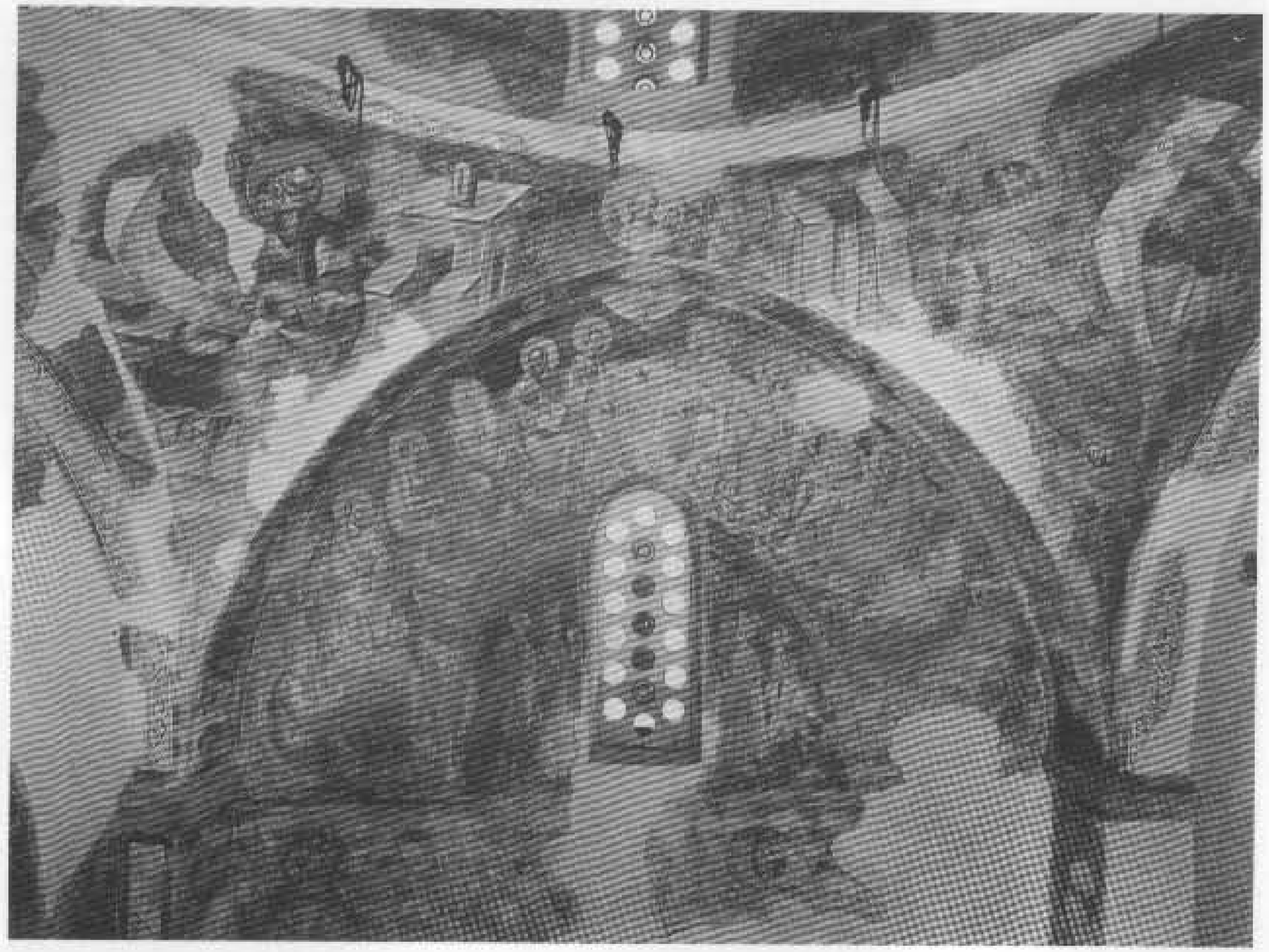

Фреске на јужном зиду йошкуйолної йросшора, око 1310. године

сцене, али необично удружене: *Блаїовесши Захарији, Блаїовесши Боїородици, Тајна вечера, Неверовање Томино, Одашиљање айосшола* (сада уништено, али су га видели и описали први истраживачи) и *Силазак св. Духа на айосшоле.* Неке иконографске реткости (Христос Старац дана у *Блаїовесшима,* персонификације Космоса у виду владара с телохранитељима у *Духовима,* Јуда означен затамњеним нимбом у *Тајној вечери*) недвосмислено упућују на старије предлошке, којима су се сигурно служили сликари доба Св. Саве. Преостале сцене циклуса *Празника* биле су у осталим просторима цркве, с *Усйењем Боїородице* на западном зиду, а у том делу, у најнижем појасу, били су, изгледа и првобитно, *Сабор арханђела,* свети лекари, монаси, мелоди и ратници. У истом појасу, али ближе иконостасу, налазиле су се две фреско-иконе Христа и Богородице, затим свети патрони бочних црквица – св. Сава и св. Стефан, и до њих двојица славних и у Србији веома поштованих светих ратника – Ђорђе и Димитрије, сви под украшеним сликаним луковима. На источне стране певничких простора, који се гранају лево и десно од средишњег дела цркве, постављени су *Расйеће* и *Скидање с кршта,* и око њих су се низале појединачне представе апостола (и оне на слоју XIII века) и *Боїородица Сшрасна* у виду диптиха (XIV век). А у бочним параклисима су се вероватно и у Савино време видели ликови заштитника ових простора и призори из њихових живота, поред других светитеља и богослужбених тема у олтару.

Ако је Жича стварно овако или бар приближно томе била украшена 1220-21. године, а све нас упућује да јесте, може се тврдити да јој је Сава одредио програм који је у то време био уважаван широм православне васељене. Међутим, ситним али уочљивим изменама он га је ипак прилагодио српској или, још боље, жичкој средини. Саборној цркви новоуспостављене архиепископије он је желео да да изглед прослављених катедрала и да је тако повеже са првом, најстаријом, апостолском црквом, оном на Сиону крај Јерусалима, „мајком свих цркава“, коју је основао сам Христос. И иначе позната Савина склоност да снагу своје вере, устројство цркве и начин богослужења тражи у дубокој старини изворног палестинског монаштва, у јерусалимској литургији и на начелима васељенских сабора, она се може запазити и на фрескама у свим црквама где је његова реч била пресудна. Разуме се, архиепископ Сава нити је могао а нити хтео да подражава спољни изглед Сионске цркве. Постављајући на

најпрегледнија места у цркви оне јеванђељске догађаје које је предање везивало за Сион, Сава је, у једном идеалном смислу, створио од Жиче Нову сионску цркву. (Само узгред треба рећи да се у средњем веку врло често ознаком *нови* следио узор из прошлости, не спољним изгледом, већ понављањем његове суштине.) Били су то догађаји од кључне важности за оснивање Нове – хришћанске – цркве: на Сиону је Христос одржао тајну вечеру, установио тајну причешћа, одржао првосвештеничку молитву и одредио апостоле за своје следбенике (Матеј 26, 17–30; Марко 14, 17–26; Лука 22, 13–30; Јован 17, 1–26); на Сиону се Христос јавио апостолима и уверио Тому да је заиста васкрсли Господ, уз речи „благо онима који не видеше и вероваше" (Јован 20, 26–29); на Сиону се опет јавио апостолима и одаслао их да шире његову спасилачку науку међу све народе (Лука 16, 14–15; Јован 20, 19–23); на Сиону су се, најзад, апостоли испунили Св. духом, што је означило почетак њиховог послања (Дела апостолска 2, 1–4). У Жичи су баш ти догађаји насликани у поткуполном простору, што ју је видљиво изједначило са Сионском црквом и српску архиепископију чинило њеним достојним наследником. А по древном, и до данас неизмењеном схватању, епископи су поновљени апостоли и настављачи њиховог дела; вероватно је зато Сава дао да се у Жичи апостоли насликају у најнижем појасу, као темељи цркве и узор својим прејемницима, српским епископима и архиепископима.

У Жичи су још две зидне слике нарочито истакнуте својим положајем на источним странама певница: *Распеће Христово* и *Скидање с крста*. Тако су оне као представе Христове жртве на крсту сасвим приближене људима у цркви, а испред њих су можда постављане и „Христове страсти", најпоштованије реликвије које је црква поседовала. Уосталом, и преко пута, на југозападном пиластру, у вези с тим страстима били су приказани крст, трнов венац, сунђер и копље у рукама анђела, који их приноси уплашеном Христу у наручју Богородице.

Од тих фресака, којима је први српски архиепископ украсио Жичу, уподобивши је темама Сиона, до данас је преостало сасвим мало слика, и то с оштећеним горњим бојеним слојем. Одмах пада у очи да њихови творци нису били они сликари који су десетак година раније радили за Саву у Студеници, али јесу припадали њиховом кругу. Били су то уметници који су се одвојили од каснокомнинске декоративности и линије која је разарала облике; за то наслеђе везивала их је само покоја појединост, као коврџава коса апостола Петра, нешто јача набораност драперија или Лонгинова панцирна кошуља у *Распећу*. Све остало је ново и блиско напредном стилу, који се баш око 1200. године зачињао у Цариграду: композиција је образована пажљиво, по класицистичком начелу уравнотежена, и лишена свега сувишног. Сведоци Христове драме на Голготи суздржано, чак отмено, исказују своја болна осећања. Цртеж је тачан и подређен облику, боје добро усклађене, смирене хроматске јачине. Фигуре апостола и учесника у композицијама сигурно су просторно одређене и јасних обриса, а њихови ставови, распоред маса и обрада драперија чине њихове покрете, ставове и изглед природним. Чак и овако мало и рђаво сачуваних фресака у Жичи суочава нас с оним великим преокретом који је захватио уметност раног XIII века, и који је баш тих година изнедрио неколико великих остварења, а у Србији пре свега Студеницу и Милешеву. Данас се само наслућује да је Жича с њима чинила јединствену тријаду у вредносном, а шире узев и у стилском погледу. Због тога нам изгледа прихватљив податак који даје Теодосије да је Сава довео сликаре из Константинова града, тј. Цариграда, а које је могао наћи у Никеји или у Солуну, градовима у којима је боравио непосредно пре повратка у отаџбину, где му је једна од првих брига била живописање архиепископске цркве.

Учени први српски архиепископ је свој живот после 1219. године скоро потпуно везао за Жичу. Он је сигурно имао одређене заслуге у проширивању цркве спољном припратом с улазном кулом, пре свог другог одласка у Свету земљу (1233–1234), па се у то време могу одредити и фреске у просторијама на спрату куле. Оне су данас у врло рђавом стању, јер су страдале у неком пожару, па се лако може погрешити у оцени њихових уметничких вредности. Оно што сведочи о Савином учешћу у састављању њиховог програма јесу фреско-иконе његових поштованих светитеља – св. Саве Јерусалимског и св. Теодора Студита, уједно и узора, јер су њих двојица били творци у ово време најуважаванијих манастирских типика, а њихове је одредбе управо архиепископ Сава уводио у своју цркву. Осим ове двојице монаха, све остале сликане рамове испуњавали су ликови светих епископа. А на источном зиду насликане су представе везане за Христову смрт, *Распеће* и свети Константин и Јелена с Часним

Свеш̄а царица Јелена, деш̄аљ, око 1230. године

крстом између себе. Примамљива је претпоставка да је ову просторију користио Свети Сава и у њој се молио пред Христовом иконом у плиткој ниши под *Расӣећем.* Христос је на њој приказан као Светлост света (Јован 8, 12), што је написано на његовој отвореној књизи, онај Христос који обећава спасење свима који га

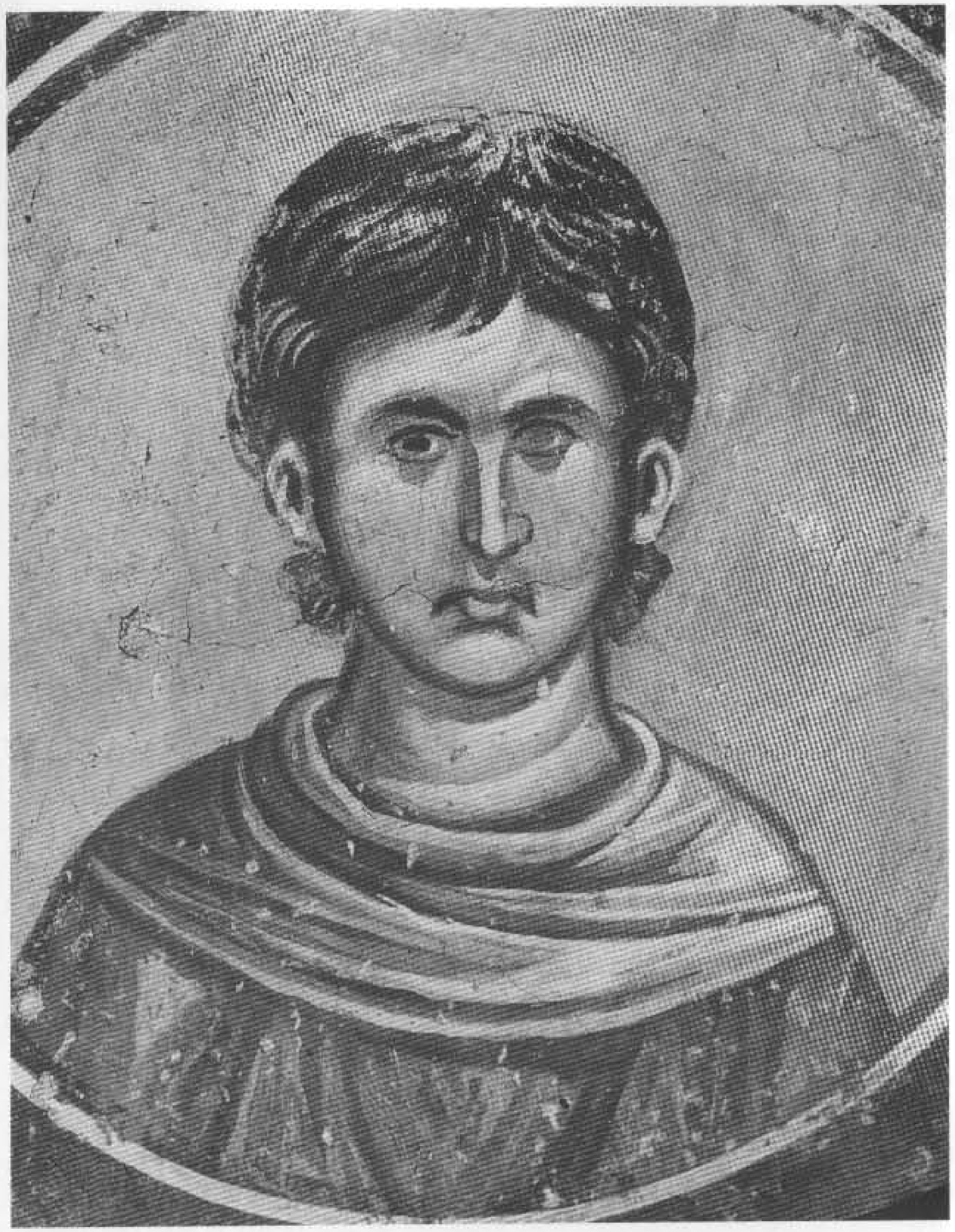

Свеш̄и мученик, око 1310. године

следе. Савину жељу да се уподоби Христу и да његова страдања не само „изобрази у свом срцу" већ и да их увек има пред очима, тачно нам је пренео Доментијан. Таква његова заокупљеност Христовим мукама и искупитељском смрћу могла би лепо да објасни необичан избор тема у овој просторији, па и њену намену.

Пророк Арон, око 1310. године

Колико су замисли првог српског архиепископа да сликама покаже оснивање Христове цркве на земљи и да своју цркву изједначи са Сионом биле поштоване и после смрти Св. Саве, доказ су фреске у Светим апостолима у Пећи, али и сама Жича. Пошто је ова црква била спаљена крајем XIII века, о њеној обнови су се старали током низа година архиепископи Јевстатије II и Сава III, па чак и Данило II (1324–1337). У време прве двојице, и то око 1310. године, јер тачно време нигде није забележено, поново су насликане најоштећеније фреске у цркви, сигурно уз материјалну помоћ краља Милутина. Нови ктитори су се с пажњом односили према ранијим фрескама, наложивши својим сликарима да понове њихову величину и теме, па понекад и њихов иконографски изглед, због чега оне доста збуњују у уметности XIV века. Очигледно се, међутим, желело да се сачува намера Св. Саве да старе велике и непролазне истине покаже сликама и њиховим посебним распоредом. Пун уважавања Св. Саве, добро упознат с пре-

дањем и имајући пред очима фреске Светих апостола у Пећи или још више Спасове цркве у Жичи, архиепископ Никодим ће 1319. године написати чувени предговор преводу *Јерусалимског типика* на српски језик и речима објаснити поступак првог српског архиепископа. Свети Сава је – каже Никодим – постао сличан Мојсију, који је сачинио скинију по образу који му је Бог показао на Гори; на исти начин је и Сава створио „ову велику цркву" по образу Сионске цркве и цркве Св. Саве Јерусалимског, а које је видео у Јерусалиму. Пошто је тако српска црква слична овим јерусалимским светилиштима, природно је да им буде слична и по манастирском уставу, који је сада преведен. Без обзира на одређене историјске нетачности (Сава је био у Светој земљи тек по подизању и осликавању Жиче), недоумице (да ли је писац мислио на главну жичку цркву и параклис Св. Саве) и намере (да се оправда увођење новог типика у цркву), Никодимовим текстом се истиче оно најважније: ништа није случајно и произвољно и све има свој узрок. Сава се пореди с Мојсијем, скинија с образом Храма небеског, а Жича са Сионском апостолском црквом, с Новим храмом који је основао Христос. Јасно се, дакле, прати више симболичка него историјска линија: Небеска црква – Мојсијева скинија – Сионска црква (и црква Св. Саве) – Жича и црква у Србији. Тако је Савину идеју, показану сликама у Жичи, речима образложио његов прејемник Никодим, један век касније.

Сликари који су почетком XIV века обнављали фреске у Жичи, изгледа по налогу Јевстатија II и Саве III, а које су данас у цркви најбројније, дошли су, чини се, из Солуна. Без обзира на то што је од њих захтевано да се придржавају затечених фресака и неких њихових спољних обележја, као што су теме, распоред, величина фигура и по која особеност у изгледу, они су зидне слике извели у складу са својим схватањима, знањем и могућностима. Изгледа да су припадали оној уметности која је дала Ариље (1295/96) и њему сродне споменике, али у већој мери захваћени напредним струјањима у византијском сликарству. Та доста успела мешавина застарелих схватања и продора нових решења изнедрила је у Жичи и успела дела, посебно она која је извео најбољи сликар. Наиме, овде је почетком XIV века сигурно радило неколико уметника. Општем утиску застарелости сликарства у Жичи много је допринео један сликар који је радио у олтару и нешто мање у наосу цркве, а препознаје се по монохромној и бојажљивој обради ликова и сучељавању широких бледозелених и

црвенкастих површина. С Ариљем га повезује сличан начин приказивања старијих особа, као што су св. Сава Јерусалимски или св. Никола. Он се очигледно тешко и постепено одрицао наученог, а ново је прихватао суздржано и само делимично: такви су оштри преломи на одећи, осветљени јаком светлошћу, типичном за прелазна решења у уметности око 1300. године.

Други сликар у Жичи, можда предводник сликарске дружине, био је присталица другачијих схватања, много напреднијих и

Свети Никола, око 1310. године

свежијих, па се може поредити са творцима фресака у западном травеју пећких Светих апостола (око 1300), с једним уметником у саборној цркви манастира Ватопеда (1312/13), па чак и с онима у Богородици Љевишкој у Призрену (1309-13). Његова дела се лако препознају: јеванђелисти на пандантифима, *Благовести, Благовести Захарији, Тајна вечера, Силазак Св. духа,* највећи део *Успења,* неки мученици у медаљонима, Христос и Богородица до иконостаса и др. Он негује светлије сликарство, хладних тонова, ублажених контраста и финијих прелаза. Извесна некласичност

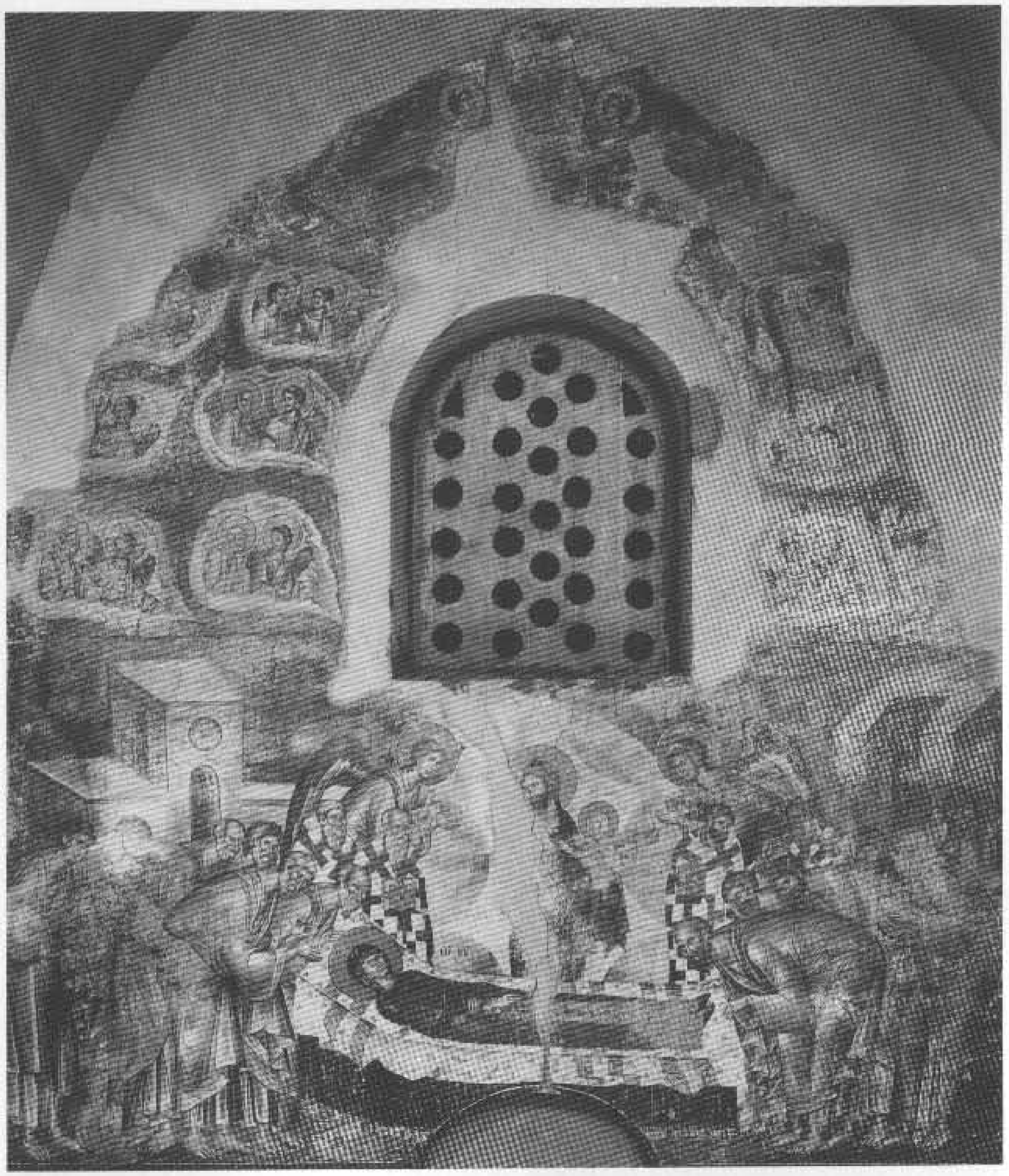

Успење Богородице, око 1310. године

његових ликова дала им је свежину новог у изгледу и напрегнутост у покрету. Рукопис овог сликара одликују мале заобљене главе на издуженом врату, прав и оштро завршен нос, дубоке зелене сенке на лицу и дугачки набори на одећи, веома наглашени светлошћу. Он је сигурно урадио средњи део *Богородичиног успења* на западном зиду, Христа, Богородицу, анђеле с апостолима на облацима, фигуре племенитих ставова и израза – такав је упечатљив Христос који сетно посматра мајку на одру – хладне у боји и љупке у изгледу (анђели). Овде су му помагала изгледа двојица сликара, од којих је онај што је урадио апостоле крај Богородичиног узглавља сасвим слаб. Поред оваквих слабих помоћника још више су се истицале лепе особине главног мајстора, који је својим делом дао главно обележје жичком живопису. Он се, изгледа, потписао на доњем рубу одеће св. Теодора Студита (до улаза у северни параклис), али су слова толико истрвена, да је данас немогуће докучити смисао натписа, па ни име живописца.

Остали сликари у Жичи су заостајали за овим најбољима. Они који су сликали у бочним параклисима, у жељи да се приближе духу фресака у наосу, неговали су сликарство ослоњено на изразите контрасте у цртежу, а још више у боји. У начину обраде косе и браде, па и крупних очију, завршених извученом линијом у угловима, још се осећају провинцијска искуства XIII века. Само би каткад с њихових поједностављених ликова – као што су свети епископи у олтару параклиса Св. Стефана – блеснула неочекивана свежина, преко слободних белих потеза на коси и бради или црвених нервозних линија на лицу.

Сасвим је другачије сликарство у засведеном улазу куле, толико другачије да делује усамљено у српској уметности доба краља Милутина. Фигуре на овим фрескама су лаке, издужене и сразмера другачијих од оних у наосу и у параклисима. Иако понекад незграпне у цртежу, неприродних ставова, великих стопала и шака, оне поседују зачуђујућу лепоту – као што су неки севастијски мученици на своду – чар свежине (*Божићна химна*), па чак и једну врсту поетског реализма на портретима. Драперије на њима су светлих пастелних тонова, с обилном употребом беле, којом се уноси светлост у скоро прозрачну танку одећу, меко савијених набора и лако завијорених крајева. Ове

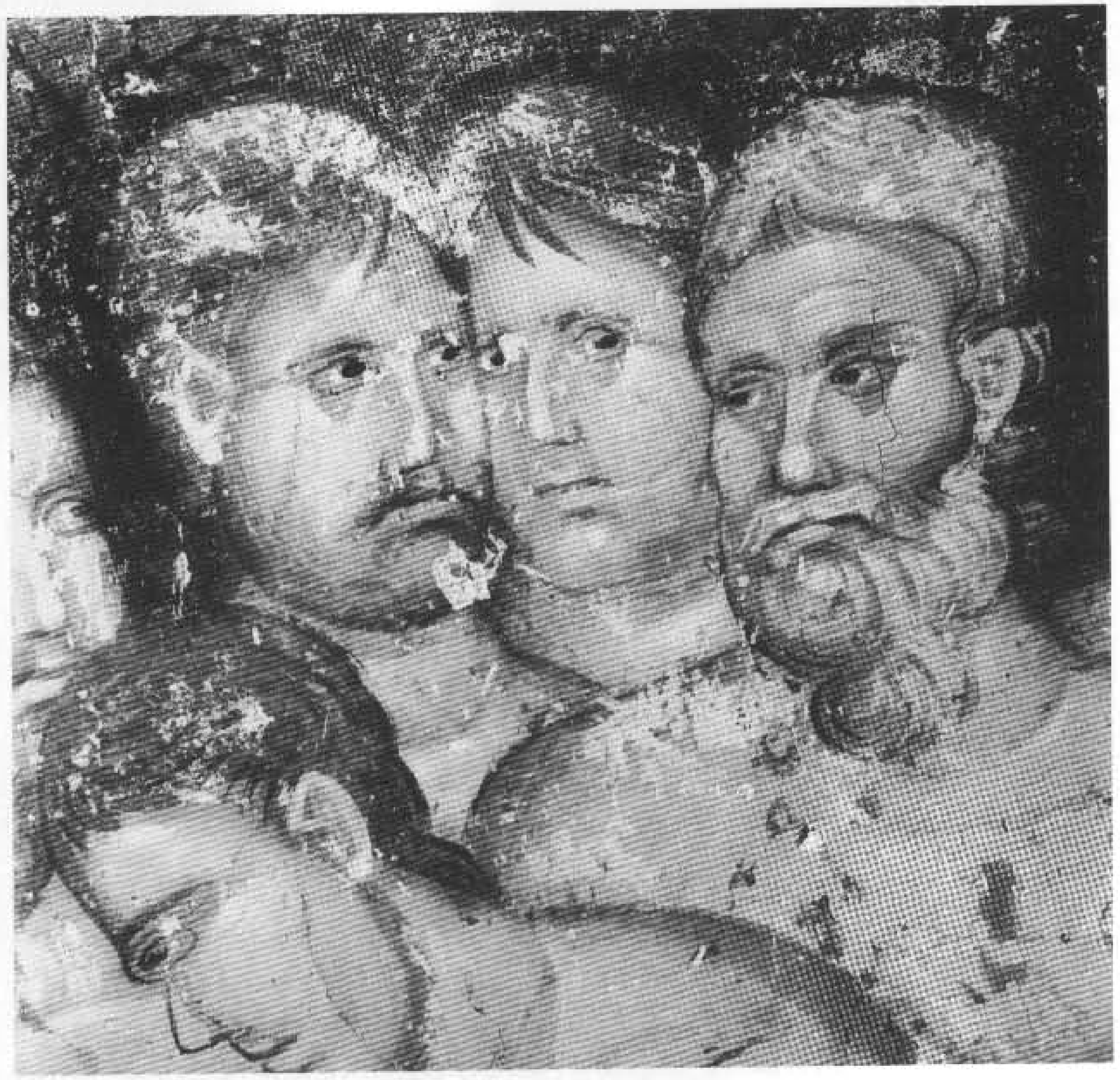

Четрдесет севастијских мученика, детаљ, око 1310. године

фреске расветљених боја, хладних и чистих прелива, и стакластог сјаја, остају засад усамљене у старој српској уметности и без правих сродника.

Усамљене су оне и по свом садржају, који је потпуно прилагођен месту где се налазе. Наиме, оне су изабране с намером да се истакне карактер храма у који се улази, да се укаже на примере праве вере и да се издвоје они који су непосредним старањем око Жиче принели, попут старих дародаваца, свој прилог Христу. Вођен таквим мислима, наручилац фресака, вероватно архиепископ Сава III, дао је да се улаз наткрили фигурама св. Петра и Павла. Први са црквом а други с књигама својих посла-

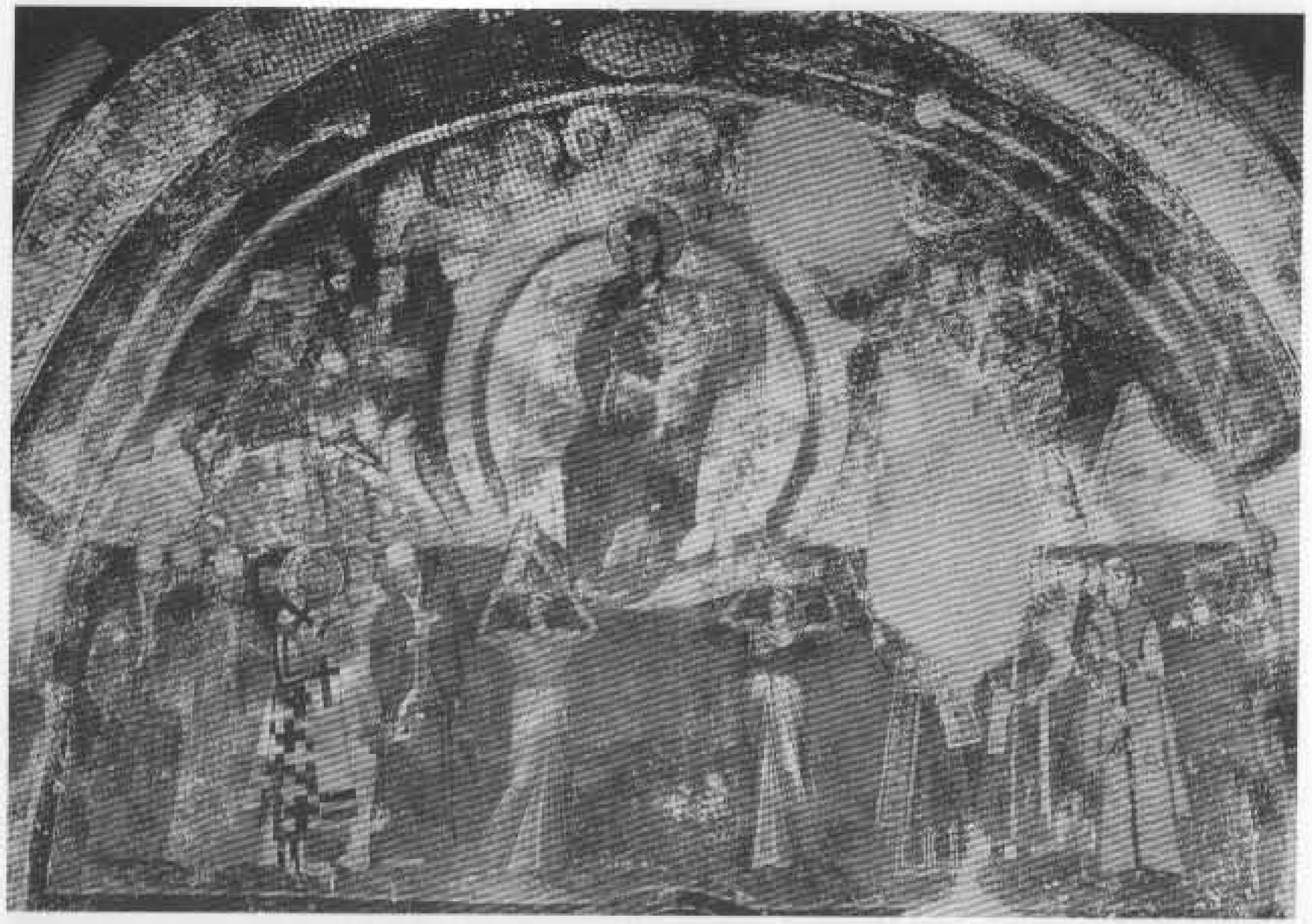

Божићна химна, око 1310. године

ница у рукама, они су овде приказани као темељи цркве и учитељи васељене, с поруком о пореклу цркве на земљи и о њеном апостолском и саборном карактеру. Пошто црква на земљи има значење и Храма небеског, сваки улазак у њу подразумевао је и улазак у Више царство. Христос је апостолима, подучавајући их како се може ући у то царство, давао као пример децу, незлобну, чисту и понизну (Матеј 18, 2–4), што је и насликано над улазом у Жичу, као узор и поука свима који улазе у цркву. А пример оних који су постојани у вери, што Христос награђује венцима бесмртности, јесу *Севастијски мученици*, насликани на своду улаза. Они су крвљу утврђивали Цркву на земљи, а њихово дело наставили су касније ктитори, подизањем храмова и њиховим даривањем, па су зато око улаза на источној страни приказани краљ Стефан Првовенчани и његов син Радослав, а на зидовима поред њих исписане су повеље које су они издали Жичи, где су били побројани њихови многобројни поклони. А нови ктитори – краљ Милутин и архиепископ Сава III, насликани су испод *Божићне химне* над улазом у цркву и укључени у ову вишезначну слику. Она, по *Анатолијевој стихири* исписаној изнад, прославља Богородицу и

новорођеног Христа; сликама краља и архиепископа показује савршено јединство Државе и Цркве у приношењу хвале Богу; она, најзад, изједначава ктиторе с онима који су у Витлејему принели дарове Христу, с пастирима, мудрацима и анђелима.

Тако је велико и учено сликарство створено у Жичи у време Св. Саве и краља Стефана Првовенчаног добило изузетну допуну, не мање лепу и не мање учену, стотинак година касније, залагањем архиепископа Саве III и краља Милутина, као и њихових безимених сликара.

Бранислав Тодић

ИЗАБРАНА ЛИТЕРАТУРА

F. Miklosich, *Monumenta serbica*, Viennae 1858, 11–16;

В. Петковић, *Манастир Жича. Хисторија*, Београд 1911;

В. Петковић, *Спасова црква у Жичи. Архитектура и живопис*, Београд 1912;

С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века*, Београд 1912, 571–575;

G. Millet, *Recherches sur l' iconographie de l' Évangile aux XIV^e, XV^e et XVI^e siècles d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont Athos*, Paris 1916, 1960^2, 407–411;

G. Millet, *L' ancien art serbe. Les églises*, Paris 1919, 56;

Теодосије, *Живот светога Саве*, изд. М. Башић, *Старе српске биографије*, Београд 1924, passim;

М. Васић, *Митрополит Захарија и Жичина припрата*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор V (1925) 118–122;

М. Васић, *Жича и Лазарица*, Београд 1928, passim;

V. Petković, *La peinture serbe du Moyen âge*, I, Beograd 1930, Pl. 30–33; II, Beograd 1934, pl. XXXIV–XLI;

С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1934, 34–35;

Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*, превод Л. Мирковића, Београд 1935, passim;

А. Дероко, *Неколико црквица приморског типа*, Гласник Скопског научног друштва XIV (Скопље 1935) 215–216;

Доментијан, *Животи светога Саве и светога Симеона*, превод Л. Мирковић, Београд 1938, passim;

G. Millet, *L'art des Balkans et l' Italie au XIII^e siècle*, Atti del V Congresso internazionale di studi bizantini, II, Roma 1940, 285–286;

В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 119–123;

Г. Шкриванић, *Жичко епархијско властелинство*, Историјски часопис IV (1952–1953) 147–172;

G. Millet–A. Frolow, *La peinture du Moyen âge en Yougoslavie*, Paris 1954, IX, pl. 48–62, 92–93;

В. Кораћ, *О монументалној архитектури средњовековног Котора*, Споменик CV (Београд 1956);

С. Ненадовић, *Рестаураторски радови на Жичи за последњих сто година*, Саопштења Завода за заштиту споменика културе НР Србије I (Београд 1956) 28–37;

А. Дероко, *Монументална и декоративна архитектура у средњевековној Србији*, Београд 1962, 68, 108;

R. Hamann-Mac Lean und H. Hallensleben, *Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien von 11 bis zum frühen 14 Jahrhundert*, Giessen 1963, 31, Taf. 50–52, Plan 26a, 26b;

H. Hallensleben, *Die Malerschule der Königs Milutin*, Giessen 1963, 161–163;

В. Ђурић, *Портрети на повељама византијских и српских владара*, Зборник радова Филозофског факултета VII/1 (Београд 1963) 261–263;

В. Ђурић, *Настанак градитељског стила Моравске школе. Фасаде, систем декорације, пластика*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 1 (Нови Сад 1965) 33–65;

М. Ћоровић-Љубинковић, *Српско зидно сликарство XIII века*, Београд 1965, 8–9, 12;

С. Радојчић, *Старо српско сликарство*, Београд 1966, 38–39, 96–98;

Д. Тасић, *Манастир Жича*, Краљево и околина, Београд 1966, 141–158;

B. Radojković, *Les arts mineurs du XIII^e^ siècle en Serbie*, L'art byzantin du XIII^e^ siècle, Symposium de Sopoćani 1965, Beograd 1967, 135;

V. Djurić, *La pienture murale serbe du XIII^e^ siècle*, L'art byzantin du XIII^e^ siècle, Symposium de Sopoćani 1965, Beograd 1967, 162–163;

М. Кашанин, Ђ. Бошковић, П. Мијовић, *Жича. Историја, архитектура, сликарство*, Београд 1969;

G. Babić, *Les chapelles annexes des églises byzantines. Fonction liturgique et programmes iconographiques*, Paris 1969, 145–149;

S. Radojčić, *Geschichte der serbischen Kunst. Von den Anfängen bis zum Ende des Mittelalters*, Berlin 1969, 32; *Српска уметност у средњем веку*, Београд – Загреб 1982, 43–46;

В. Ђурић, *Српско зидно сликарство XIII века*, Загреб 1971, 11–14;

В. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 33–34, 50, 192–193, 202–203;

Ј. Максимовић, *Српска средњовековна скулптура*, Нови Сад 1974, 76–77;

Б. Живковић, *Извештај о конзерваторским радовима на фрескама у манастиру Жичи*, Рашка баштина 1 (Краљево 1975) 269–272;

Р. Станић, *Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975. године. Манастир Жича*, Рашка баштина 1 (Краљево 1975) 296–297;

О. Марковић-Кандић, *Куле-звоници уз српске цркве XII-XIV века*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 14 (Нови Сад 1978) 32–34;

R. Hamann-Mac Lean, *Grundlegung zu einer Geschichte der mittelalterischen Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien*, Giessen 1976, 60–62, 158–159, 189–190, 314–316;

В. Кораћ, *Свети Сава и програм рашког храма*, Сава Немањић – Свети Сава. Историја и предање, Београд 1979, 236–237;

В. Ђурић, *Свети Сава и сликарство његовог доба*, Сава Немањић – Свети Сава, Историја и предање, Београд 1979, 251–252;

А. Стојаковић, *Обнова споменика архитектуре у Србији између два рата*, Рашка баштина 2 (Краљево 1980) 263;

В. Вучковић, *Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1976. до 1980. године*, Рашка баштина 2 (Краљево 1980) 309–311;

В. Ђурић, поглавља *Рашко и приморско градитељство* и *Српско сликарство на врхунцу*, Историја српског народа I, Београд 1981, 390–392, 410–411;

Културно наслеђе Србије. Тридесет и пет година рада и развоја Републичког завода за заштиту споменика културе у Београду 1947–1982, Београд 1982, 55–56;

В. Кораћ, *Рад једне скупине мајстора градитеља у XIII веку*, Глас САНУ CCCXXXIV, књ. 4 (Београд 1983) 21–34;

Г. Суботић, *Манастир Жича*, Београд 1984;

М. Шупут, *Мраморници у Жичи*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 20 (Нови Сад 1984) 157–160;

Z. Gavrilović, *The Forty Martyrs of Sebaste in the Painted Programme of Žiča Vestibule*, Jahrbuch der Oesterreichischen Byzantinistik 32/5 (1985) 185–193;

Б. Живковић, *Жича. Цртежи фресака*, Београд 1985;

Љ. Дурковић-Јакшић, *Епископ Јоаникије Нешковић и обнова 1856. манастира Жиче*, Краљево 1987;

Б. Тодић, *Милешева и Жича – тематске и иконографске паралеле*, Милешева у историји српског народа, Београд 1987, 81–88;

Љ. Дурковић-Јакшић, *О Жичкој повељи*, Наша прошлост 3 (Краљево 1988) 52–56;

И. Николајевић, *Ексонартекс Дома Спасовог у Жичи*, Студеница и византијска уметност око 1200, Београд 1988, 447–454;

Б. Тодић, *Иконографска истраживања жичких фресака XIII века*, Саопштења XXII–XXIII, Републички завод за заштиту споменика културе (Београд 1991) 25–39;

М. Чанак-Медић, *Архитектура жичке Спасове цркве и Радослављеве припрате*, Саопштења XXIV, Републички завод за заштиту споменика културе (Београд 1992) 7–29, 42–47;

Б. Н. Тодич, *Тема Сионской церкви в храмовой декорации XIII-XIV вв.*, Иерусалим в русской культуре, Москва 1994, 34–45;

М. Чанак-Медић, О. Кандић, *Архитектура прве половине XIII века*, Споменици српске архитектуре средњег века, Београд 1995, 14–116, сл. 95–201 (М.Чанак-Медић);

В. Ђурић, Г. Бабић-Ђорђевић, *Српска уметност у средњем веку I*, Београд 1997, 125–128, 176–177; *II*, Београд 1997, 26–27;

М. Чанак-Медић, *Дело мраморника Светог Саве у Жичи*, Спаљивање моштију Светог Саве, 1594–1994, Зборник радова, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Београд 1998, 113–134;

Д. Петровић, *Српски биографи о Савином устпупању архиепископског трона Арсенију*, Спаљивање моштију Светог Саве, 1594–1994, Зборник радова, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Београд 1998, 209–215;

М. Чанак-Медић, *Спасова црква – замисао Светога Саве*, Научни скуп Свети Сава у српској историји и традицији, Београд 1998, 173–186;

Б. Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, Београд 1998;

Б. Мелцер, А. Павловић, С. Аћимовић, *Манастир Жича, Библиографија*, Краљево 1998;

М. Чанак-Медић, *Архитектура и програм ексонартекса жичке Спасове цркве*, Жича – историја и уметност, Београд, Краљево 1999.

Лекшор
БРАНИСЛАВА МАРКОВИЋ

Насловна сшрана
ТОМИСЛАВ БОГДАНОВИЋ

Фошографија на насловној сшрани
ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ, КРАЉЕВО

Порекло илусшрација (на сшранама):
Милка Чанак-Медић – 4, 12, 16, 17, 19, 20, 21, 23, 25–30
Душан Тасић – 39, 44, 45, 49, 52
Бранислав Живковић – 38, 53
Народни музеј, Београд – 46
Завод за заштиту споменика културе, Краљево – 23 (фотографија)
Републички завод за заштиту споменика културе, Београд – 7, 31, 32, 33, 34, 37, 48, 51

Издавач
Републички завод за заштиту споменика културе
Београд, Божидара Аџије 11

За издавача
Милета Милић

Шшамūа
Завод за израду новчаница и кованог новца
Топчидер – Пионирска 2

За Завод:
Драгутин Брчин

Тираж
5.000 примерака